

VORE KIRKEGÅRDE

JUBILÆUMSNUMMER
FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR 1920-1970

BIND 23

HEFTE NR. 11

OKTOBER 1970

TIDSSKRIFT UDGIVET AF FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR
REDAKTØR: OVERGARTNER AXEL ANDERSEN . KØBENHAVN

INDHOLDSFORTEGNELSE

Hovednummer:

Johannes Johansen: Det moderne menneske og døden	89	Sigurd G. Jacobsen: Kirkegården - dens træer og beplantning...	113
Povl Götke-Hansen: Foreningen for Kirkegårdskultur 1920-70	94	Erik Skov: Kirkegården - et kulturhistorisk mindesmærke...	121
Arne Falmer-Nielsen: Kirkegården i nutid og fremtid	98	Karsten Biering: Nogle nutidige gravsmykningsskikke	126
Johan Exner: Grønlandske kirkegårde	106	Claus Eskildsen m. fl.: Kirkegård og kapel i Esbjerg	130
		Kaj W. Nielsen: Kirkegårds-kultur	136

Vore Kirkegårde

Nr. 11 . Oktober 1970 . Bind 23

Jubilæumsskrift 1920-1970

Tidsskrift udgivet af
Foreningen for Kirkegårdskultur

Red.: *Hortonom Axel Andersen,*
Ørnevej 1, 2630 Taastrup.

Eksp.: *Kdgs.inspektør Poul W. Olsen,*
Pileallé 2, 2000 København.

Dette nummer af Vore Kirkegårde er muliggjort ved støtte fra offentlige myndigheder, institutioner, foreninger samt artiklernes forfattere, der herfor bedes modtage Foreningen for Kirkegårdskulturs tak.

J. E. O. H L S E N S E N K E

fagfolk foretrækker FRØ

A. HANSENS

Amagerfrø

Amager Landevej 101 . Kastrup . Tlf. (01) 50 09 86.

København - Odense - Århus

ZACHARIASSENS PLANTESKOLE

Hedensted

Telefon Hedensted 36

Grundlagt 1900

Prydplanter

samt hæk- og læplanter

til kirkegårdsbrug

FORLANG PRISLISTE

- To- og firehjulede transportvogne
- jerntrillebøre
- kistettransportvogne
- katafalker med hjul
- luftgummihjul
- forhandling af ASP-Holmblad lys
- nummerskilte for opmærkning af grave

Forlang tilbud.

GAR-TEK

Roskildevej 349 . København Valby . Telefon (01) 70 09 09

Nye og brugte Chaussé-brosten

- Ejnar Nielsen
- Fabrikvej 87 . 8700 Horsens
- Telf. (05) 62 11 65

Langeskov Planteskole

Telf. Langeskov 100

Alt i planter til kirkegårde
Spec.: Hækthuja

E. NIELSEN mek. stenhuggeri

Sdr. Fasanvej 34 . Roskildevej 52 . Telf. GOthåb 1491

Grundlagt 1797

- Gravmonumenter
- Reparationer udføres

DANSK METALETSERI H. BAADÉ A/S

VASEKÆR 12
HERLEV KØBENHAVN
(01)*94 71 00

Kirkegårdene har gjort deres til at give kristningen bredde. Kirkehuset, som står midt i dødehaven, har med sin styrke overtaget den egentlige omsorg for de døde, der før var så vanskelig . . . I folketroen sænker stilheden sig nu over dødeverdenen. Graven er ikke bolig. Og kisten er ikke Karons færg, der sejler ud på de mørke vande på vej mod dødsrigets havn. Kisten er en alkove. Graven er en seng. Den døde sover. Han sover sig bort i jord. Den simple, ædle kristentro flygter ikke på sjæletroens flagermusvinger bort fra de dumpe belligord: Til jord skal du blive . . .

(Martin A. Hansen: Orm og Tyr, side 250 f.)

Det moderne menneske, hvem er det? Det er dig og mig og os allesammen. Har vi et bestemt signalement, der gælder os alle under eet, f. eks. i vort forhold til døden? Næppe. Vi er måske påvirket af kristen tradition eller i åbenlys opposition. „Jeg har nu min egen mening om den ting“, som manden sagde. Og han skal ikke her åles, fordi han ikke udtrykker denne mening. Når du har læst denne artikel til ende, kan du med fuld ret påstå: „Jeg er ikke enig – du har løjet, præst, om mit forhold til døden!“

Så må jeg da tale spredt om egne fornemmelser og de indtryk, jeg har pikket op undervejs, indtryk, der skriver sig fra andre og forekommer mig typiske, uden at de måske er det.

Der er skrevet meget om det moderne menneskes paniske angst for døden. Men den har nok altid været. Ellers havde man ikke digtet og løjet så meget.

Anna Sophie Seidelin (Vidunderligst af alt på Jord, Gad 1967) skriver veloplagt og næsten barokt om den tys-tys-stemning, der omgiver døden på et moderne sygehus, anført af lægerne, der kategorisk nægter dødens mulighed for den dødsmærkede patient og hyller den ind i menneskekærlige falbelader. Lægen skal jo for enhver pris holde livet vedlige til sidste bitre dråbe. Dertil er han forpligtet ved helligt løfte. Herunder skal han skåne patienten for eventuelle chokvirkninger, der kunne sætte dødsprocessen for tidligt i gang. Han skal beskytte de pårørende og medpatienterne mod åben konfrontation, idet vi ikke længere lever i et troens univers, hvor andre menneskers holdning og reaktion er indbygget. Den moderne sundhedsapostel må ikke forstyrre den sunde mentale ligevægt hos nogen. At møde døden med åbent visir er umuligt: Med hvad skal vi møde *det*, vi ikke véd, hvad er? Blomster og bønner og salmer, det er ikke lægens sag.

Den døde eksisterer ikke for lægen.

Kun hvis den døde kan tjene de levendes sag via obduktion og transplantation.

Og det tør siges: Lægevidenskaben er konsekvent. Det med Yduns æbler, der engang var en skøn fabel, at mennesket ejer et middel, hvorved det holdes evigt ungt, det kalkulerer man nu alvorligt med som noget, der ligger inden for rækkevidde de næste år. En moderne forfatter forlanger at tages alvorligt, når han snakker om dybfrysning af menneskeliv. Altså, man vil minsandten ikke stå tilbage for måneforskningen: man vil virkeliggøre det, man i sin barndom læste om som spændende fantastier!

Når den dag omsider nås, da hvidkitlerne kan gå ind i laboratoriet og *skabe* et stykke syntetisk liv på en bakke, så vil alle vi sortkjoler være arbejdsløse. For vi lever højt på menneskelivets gåder; dét vi ikke véd, det fylder os med angst og undren, med bøn og lovsang.

Det moderne menneske og døden

Af sognepræst Johannes Johansen, Thuro.

År 2000 vil der ikke mere være nogen præst tilbage, spår man. Den sidste kan man passende ansætte ved et museum, hvor han kan fremvise beviser på tidligere tiders tåbelige dogmer og fordomme.

Dette er den fulde konsekvens, draget af den bevidste negligering af døden. På vejen mod dens afskaffelse kan det allerede mærkes, at den potentielt er afskaffet.

Andre træk andetstedsfra peger i samme retning.

I USA prøver man at tilsløre døden ved at klæde den døde på i hans bedste dress, i kjole og hvidt f. eks., ved at balsamere, give make-up, ved at placere ham i hans daglige omgivelser, f. eks. udstyre ham med en telefon eller en recorder, der gengiver en af hans bedste taler. Der skal ikke være ende på de raffinementer, der udspekuleres for at illudere, at han slet ikke er død, men befinder sig on the top of his life.

Etnologerne siger, at et folks kultur eller manglende sådan bedst afsløres i dets begravelsesriter. I gamle dage sørgede man omhyggeligt for at give den døde mad og drikke og andre fornødenheder med i graven. Den døde skulle jo ud på en sidste meget lang rejse. Naivt? Åh ja, men en meget fint tænkt omhu for den, man holder af. I vore dage bærer vi os modsat ad. Den udsøgte omhu gælder os selv, de såkaldte levende. For den døde eksisterer jo ikke. Ham er det ligemeget med. Men de levende – de skal for enhver pris værnes mod den sindsoprivende smerte og sorg, den besværlige rejse og omkostning. Derfor skal det helst undgå venners og slægtnings opmærksomhed, at Petersen var så taktløs at gå hen og dø. Livets hverdagsrytme må ikke forstyrres af noget så uvedkommende og uvæsentligt, noget så smagløst og dumt som – døden.

Denne kynisme – kynisme er det, fordi det gælder om at bevare sindet råt, upåvirket af pine og savn, fjernt fra den abnorme død – mon ikke denne kynisme er den anden side af den amerikanske sentimentalitet, hvor man leger kispus med døden?

Individualisme betyder – ordret – at livet ikke kan eller skal deles: Hvad rager andres død eller sorg mig? Hvorfor skal jeg ulejliges? Begravelsesformerne er jo blot bedrag, for ethvert menneske skal dø sin død alene. Sorgen isolerer. Ethvert makkerskab frabedes.

Som en moderne „vismand“ søger at trøste sig: „Døden skal vi ikke frygte, for den er ikke vor verden, vi skal ikke opleve den“. Døden er først, når du ikke er. For når du er, er den der ikke!

Når man sådan effektivt har fået døden og al tanke derpå gemt ned under de tommetykke lag af steril tavshed, velfærd, skånsomhed, tilskyndet af en moderne videnskabelighed, der ikke har meget med videnskab at gøre, hvad så? Ja, så kan man vel slå sig til ro, spise, drikke og være glad, for nu har man samlet forråd for al fremtid i sine store, velindrettede lader. Se, bemeldte bonde, som her hentydes til, til ham kom døden jo ikke pludseligt og udefra, som en trussel. Nej, han havde allerede lukket døden ind, dengang han byggede sin jordiske tilværelse som en evig, uindtagelig fæstning, d.v.s. som om han aldrig skulle dø. Det er dårskab, selvom det nu udgives for videnskab. Når livet er noget, man tager selv, rager til sig som sit forråd, der ikke kan

spises op, så bliver hele tilværelsen en billig og led affære. Den død, man gør alt for at holde ude, den hører nu engang med, og nægter man det, skal den nok selv skaffe sig adgang ad bagdøren, og så spøger den overalt og lægger sin klamme kulde og sit fordærv i ens glæde ved livet.

Jeg tror, det er noget, alle slægter har oplevet, omend på forskellig vis.

Martin A. Hansen fortæller i *Orm og Tyr*, at vore hedenske forfædre havde et lignende forhold til døden. Man tog ikke døden for det, den var, en udslættelse, et punktum for dette liv. Man gjorde døden til en forbandelse ved at forlænge livet ud over alle grænser. Især de mennesker, hvis tilværelse var blottet for skæbne, som på en eller anden måde syntes at mangle mening, de blev dømt til at leve videre i et fredløst gengangerliv, der forpester livet for de levende. „Har døden ingen guddommelig modstander, så viser den sig så mægtig, at den synes at være en dominerende egenskab ved selve livet. Den er virksom altid, den er på færde i et menneske, længe før den fryser livet ud af ham, den er der som en angst, skademagt, viljebrist, ja alskens indre skade“ (*Orm og Tyr*, side 250).

Den opstandne Kristus kommer som den guddommelige modstander, der besejrer døden ved selv at dø og opstå. Døden er her taget for fuldt pålydende: som udslættelse. Både i den betydning, at den døde skal „sove sig bort i jord“ – og i den betydning, at dødens magt over livet er definitivt brudt, „hverdag og jordeliv får værdi for Gud“. De levende skal ikke bruge jordelivet til et uoverkommeligt, glædesfortærende forsøg på at sikre sig selv i det hinsidige. Den opgave er taget ud af vore afmægtige hænder og lagt i en stærkeres: Af jord skal du igen opstå! når og hvor Gud vil.

Så karsk og klar er iflg. Martin A. Hansen den dødstanke og opstandelsestro, der med kristendommen træder ind i Danmark.

Men den holder ikke. Den viger pladsen for menneskets utidige trang til at vide besked med det, ingen skabning kan vide, og til at administrere det, ingen mand kan ordne. Mennesket bliver atter udstyret med noget, der lever videre efter døden: en guddommelig kerne, der kaldes sjælen. Det hinsidige bliver den egentlige verden, med helvede, skærsild og himmel, til at råde bod på jordelivets uretfærdighed. Her bor sjælene i de uendeligt mange boliger, indrettet efter en sindrig orden, der svarer til sjælens kvalitet.

Når sjælen findyrkes for at opnå fornem placering hinsides, tages døden ikke alvorligt. „Døden er kun en overgang, døden er slet ikke til“. Linjerne er fra en moderne revy, men kunne – fraset ordvalget – godt være hentet fra Dantes *Guddommelige Komædie*. Livet på jorden nedskrives til ren foreløbighed. Det egentlige ligger i det hinsidige. Alt, hvad der foregår nu og her, bliver enten forberedelse eller forfængelighed. De døde i deres domæne er i uafsladelig aktivitet, de er uden fred. Og den jordiske tilværelse er et skinliv. Døden er atter blevet en dominerende egenskab ved livet. Fordærvet og kulden fra dødsriget breder sig igen til alt levende.

Vi ser historien gentage sig. Nu er jeg ingen idéhistoriker, men denne arv fra middelalder og hedenold, den vi slås med idag, den siges at være mere *græsk* end egentlig kristen, selvom den nok går for at være ortodoks kristen tradition. Martin A. Hansen levner den ikke megen ære, usund og svulstig som den er. Han siger „Opstandelsestanken kan ikke beholde sin stejle dristighed, sin under-magt, dersom den skal forenes med en lære om, at der i mennesket er noget, sjæl eller ånd, der efter døden lever videre, altså ikke

rammes af død. For den (opstandelsestanken) er død bogstavelig, fuldstændig død. Jesus lod ikke høre fra sig, da han lå i graven. Men opstandelsestankens mening om sejr over døden er også bogstavelig og total. Jesus efterlod ikke sit lig i graven, da han gik fra den“ (Orm og Tyr, side 249).

Ejendommeligt er det, at omtrent samtidig med udgivelsen af Orm og Tyr (1952), kaldet Nordens Gamle Testamente, opstår i Danmark striden om det evige liv. Professor Lindhardt holdt en tale i Askov, der gav genlyd i det ganske land. Hans anliggende var præcis det samme som Martin A. Hansens: Vi har kun den fremtid, Gud i sin barmhjertighed under os. Vi har intet i os selv, der kan bestå ud over alle grænser. Dermed satte han vagt om den menneskelige uvidenhed og vævede Guds evighed ind i det almindelige hverdagsliv med næsten. Barsk lod han alle drømme og spekulationer om det hinsidige fare.

Når man fantaserer sig væk fra døden, hvad enten det sker med middelalderlig metafysik eller med moderne „drenge-videnskabelighed“, fordi denne død er så uappetitlig og brutal og så skamløst udfordrer alle menneskelige frelsesmekanismer: den velfærd og oplysthed, der vil helgardere mod trusler og farer og tåbelige fordomme, når døden ikke tages kontant for, hvad den er, tilintetgørelse, da flygter al alvor og glæde bort fra det virkelige kødelige liv. Tilværelsen taber sin spænding og risiko derved. Livsleden og dermed dødsdriften bliver den anden side af den moderne dødsangst.

Den franske forfatter Eugene Ionesco mener, at dødsinstinktet er naturgivet: „Da dødsinstinktet lever i hjertet på alt levende, da vi lider under bestræbelsen på at undertrykke det, da alt levende længes efter hvile, lad os løse de bånd, som binder os til livet, lad og dyrke vort dødsønske, lad os udvikle det, vande det som en plante, lad det gro frit. Lidelse og frygt fødes ved undertrykkelse af dødsønsket“.

Jeg kan ikke lodde, om han har ret, men hans ord kan nok vendes imod den moderne krampagtige holden fast ved livet på kunstig vis, også når livet er blevet en dødsenstung byrde og smerte. Sagen er vanskelig. Ingen misunder lægen hans job med at forlænge livet og dermed smerten og nedværdigelsen. Denne forbandelse er prisen for forskningens mange velsigelser, som vi alle nyder godt af.

„Giv mig min død på borg, at jeg kan lære at tale sandt om livet“, siger Martin A. Hansen, som ingen vil beskyldes for sygelig dødsdyrkelse. Men mennesket adskiller sig nu engang fra dyret bl. a. derved, at vi véd, vi skal dø. Giv døden, hvad dødens er. Den er jo både udslættelse og hvile. Både trussel og befrielse. Mennesket har både skrækken og længslen i sig. Døden holder livet i pris, fordi ingen skabning selv bestemmer hvornår. Den sætter et eftertrykkeligt spørgsmålstegn ved det, som jeg foretager mig nu og her: Er det umagen værd? Døden alene kan måske gøre min livsmåde mere væsentlig. „Først da er livet os dyrebart, når døden er os ganske nær“ (Kaj Munk). Det er ikke sandt, at dødstanken gør livet her til noget andenrangs og forløbigt, tværtimod. Livet rækkes os hver dag hen over dødens afgrund, men just derved gives det dørsk menneske det incitament, som er det ene fornødne for at *leve virkeligt*.

Døden siger os, at skabelse og tilintetgørelse er i nær familie med hinanden, for de er begge Guds to store gåder, som intet menneske endnu har fundet metode og middel til at trænge ind i, omend vore tanker leger dermed.

Vore begravelsesriter er – såvidt jeg skønner – tænkt som en beskyttelse af den blufærdighed, der er indeholdt i vor smerte og vor sorg over døden, i vor uvidenhed og vor afmagt. Ingen tager skade på sin sjæl ved at deltage i den kærlighedshandling, som det er at lægge vore døde til hvile. Men intet kan heller gøre vore ord og vore former så tydelige som døden, den blotter hensynsløst det uægte og giver det sande ny vægt. „Af jord er du kommet“. Hele vort menneskevæsen røber vor herkomst og vor hensigt. „Til jord skal du blive“. Vi lever ligeså ubeskyttet som fuglen og blomsten. Ingen kan løfte sig ud af skabningens sammenhæng til et fredlyst sted. „Af jord skal du igen opstå“. Hvad der skal blive af os, det ligger i Hans hånd, som gav os livet på ligeså gådefuld vis, som Han nu tager det. Hvornår og hvordan, det bliver Hans sag.

På en eller anden måde at ville forlænge livet ved at afskaffe døden, det er vor forbandelse. Vi egner os ikke for evighed.

Men når vi forkynder, at Kristus har besejret døden og derved er blevet dens *herre*, så ligger vel også deri, at Han kan bruge den frygtelige død som en *tjener* til sit formål. I udslettelsen ligger både dommen og nåden. Både gudsforladtheden og trygheden i Faderens hænder.

I oprejsningen ligger det håb, som intet øje har set.

Martin A. Hansen, som jeg har citeret så flittigt, kalder opstandelsestanken „det simpleste og det mægtigste, som i sin stejle ubegribelighed vel tilråder menneskelig tænken at bevare håbet underfuldt og Guds storhed ren ved mådehold over for det vordende, som hjerne og hjerte ingen erfaring har om (Orm og Tyr, side 327).

Fig. 89
Begravelsesceremonien.
Thv. Larsen foto.

Foreningen for Kirkegårds kultur 1920-1970

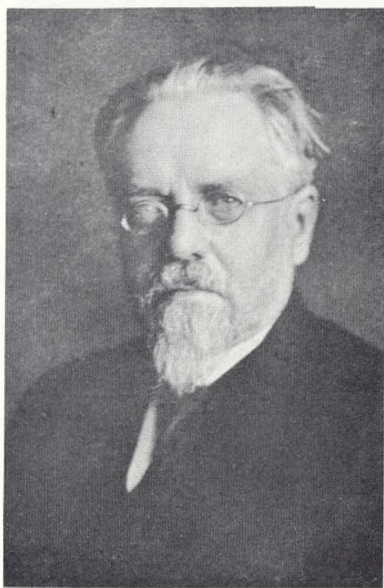
Af sognepræst Poul Götke-Hansen, Otterup.

„Efter at en kreds interesserede i kirkegårdsforhold havde besluttet at søge dannet en forening, der kunne tage sig af vore kirkegårdes udseende og indretning, blev der udsendt en indbydelse til at deltage i et møde herom. Indbydelse til en kreds af Århusborgere og byens menighedsråd blev udsendt den 20/9 1920, og mødet blev afholdt den 29. september på rådhuset i Århus, hvor Foreningen til Fremme af Kirkegårdskultur i Danmark blev stiftet. Af den ikke særlig talrige forsamling indmeldte sig straks 15 medlemmer.

Man vedtog love og dannede en foreløbig bestyrelse, der konstituerede sig med stiftsprovst Lindhardt som formand . . .“, således står der at læse i referatet for den ordinære generalforsamling i Håndværkerforeningen i Århus den 31. oktober 1921 i forhandlingsprotokollen for Foreningen til fremme af Kirkegårdskultur i Danmark. Med disse ord får vi et indblik i den første, lille spæde begyndelse til „Foreningen for Kirkegårdskultur“. Der er altså en kreds af interesserede i kirkegårdsforhold, der synes, at man har gjort for lidt ved spørgsmålet om vore kirkegårde og som derfor savner en forening, hvor man kan drøfte og få belyst alle de spørgsmål, der rejser sig i forbindelse med kirkegården. At det var en ganske rigtig fornemmelse disse mennesker havde, har vist sig tilfulde gennem de 50 år foreningen nu har eksisteret. Foreningen er vokset støt og har fået stadig bredere tilslutning, og der har været emner nok, som har trængt sig på og er blevet behandlet og drøftet – og dette er stadig tilfældet.

Det kan ikke være andet end, at man kommer til at nære nogen beundring for den kreds af interesserede, der stiftede foreningen på Århus rådhus, de må virkelig have troet på sagen og været i besiddelse af en vis portion stædighed, for det var en ikke særlig talrig forsamling, der var mødt op, og kun 15 medlemmer indmeldte sig. Særlig meget bedre gik det ikke med den henvendelse, man rettede til forskellig side, som måtte formodes at have interesse i denne forening, om medlemskab. Der blev udsendt ca. 1000 indbydelse til præster og menighedsråd, ca. 200 til arkitekter, kunstnere og gartnere, ca. 50 til kirketienere og ca. 50 til private personer, altså ialt ca. 1300 henvendelser. Kun 89 indmeldelser blev resultatet. Men man var dog altså i gang, og det viste sig i de følgende år, at foreningen var levedygtig.

Fig. 90
Pastor N. Johan Lauersen,
formand 1921-26.

Når vi ser på den danske kirkegård i dag, forekommer den os at være særdeles velholdt og velordnet og det både i by og på land, og vi synes måske tilmed, at dette er den selvfølgeligste ting af verden, det kan slet ikke være anderledes. Men det er slet ikke selvfølgeligt, hvad man kan konstatere, når man rejser udenfor vort lands grænser eller jvnfr. provst Exners artikel i dette skrift om Grønlands kirkegårde. Kirkegårdsinspektør Hans Rønø holdt i 1950 et radioforedrag, senere trykt i „Vore Kirkegårde“, hvori han bl. a. fortæller følgende om tiden efter reformationen: „Alt blev nedtrampet og ødelagt, indtil kirkegårdene henlå som trøstesløse allemandspladser med kvæg og flokke af svin, der rodede i jorden. Og denne tilstand varede i omtrent 300 år. Alle, der kunne betale, blev begravet i kirkerne, kun de fattige kom på kirkegården. Mange kirkegårde blev ligesom kirkerne overbelagt i en uhyggelig grad. På Nicolaj kirkegård i København måtte man tilsidst sætte kisterne oven på jorden og køre jord til, og sådan lag efter lag, så man til sidst ikke kunne se inde i kirken. Rædselsvækkende må både kirker og kirkegårde have været på den tid, med en uudholdelig stank. Voldsomme pestepidemier var da også den naturlige følge. Man forstår, at ringere end det

var, kunne det ikke blive, og i forhold til hine tider har vi virkelig bragt det herlig vidt. Men det er gået langsomt. Først da kirkebegravelser så sent som 1805 blev helt forbudt, og der kom en lov om indretning af kirkegårde, kom omslaget, og genopbygningen kunne begynde“. Nej, hvad der for os er en selvfølge har langtfra altid været tilfældet, det har skortet meget på værdighed og sømmelighed på vore kirkegårde. Gennem love og anordninger, særlig i dette århundrede, har Danmarks kirkegårde nået det stade, de har i dag. Meget har medvirket til dette, men vi tør også tro, at „Foreningen for Kirkegårdskultur“ har ydet sit bidrag i denne henseende.

Man kan af foreningens gamle forhandlingsprotokoller se, hvor mange og hvor vidt forskellige spørgsmål man tog op til behandling, bl. a. udkast til kontrakter med planteskoler om planteleverancer til foreningens medlemmer og formen for bestillingssedler fra disse, forslag om, at foreningen optager en art begravelsesforsikring for medlemmer i lighed med det af ligbrændingsforeningen anvendte system, udkast til en pjece om kirkegårdsanlæg og formen for udgivelse af en sådan, begravelsesprotokoller, normalvedtægt for kirkegårde, normalinstruks for gravere o. m. a. Dertil kommer noget stadigt tilbagevendende, former for fremstød for foreningen, agitation for øget tilgang af medlemmer, henvendelse til nye kredse, der kunne tænkes at være interesserede. Foreningen er ny, og den må derfor se at blive etableret og konsolideret hurtigst muligt. I 1924 sagde formanden i sin beretning på generalforsamlingen: uagtet foreningens medlemstal kun har været svagt stigende, er der dog grund til at tro, at foreningen vil kunne få større betydning i fremtiden, da det ikke er sympati for det arbejde, som gøres gennem foreningen, man savner, men det vil sikkert blive nødvendigt at finde andre former for arbejdet, således at tilknytningen mellem foreningen og de forskellige interesser i kirkegårde kan blive større.

Det var ikke blot i foreningens arbejde udadtil, at der meldte sig vanskeligheder, men også indadtil, og man må vel betegne generalforsamlingen i december 1925 som temmelig stormfuld, og formanden, pastor N. Joh. Laursen finder, at der er nogen misstemning til stede ved generalforsamlingen og vil tilråde, at der i stedet for indbyrdes kritik, drøftes, hvad der kan gavne den sag, der samler dem. Fra forskellig side anklages formand og sekretær for ikke at have foretaget sig noget i det forløbne år og sekretæren tillige for at hyppe egne kartofler m. h. t. sin konsulentvirksomhed i foreningen. De angrebne forsvarede sig med, at de i det forløbne år først og fremmest havde sigtet på at sanere foreningens økonomi og derfor havde holdt igen med initiativ og udgifter, f. eks. ved ikke at udgive halvårstidsskriftet „Vore Kirkegårde“, som var påbegyndt i 1923. Desuden havde man haft travlt med at udforme nye love for foreningen. Det gik så vidt på generalforsamlingen, at man ønskede en dirigent, og formanden udtalte, at han var villig til at vige pladsen, men alle de foreslåede undslog sig. I foreningens love fra 1926 står der udtrykkeligt med udhævet skrift, at formanden skal være dirigent ved den årlige generalforsamling! Angående sekretærens konsulentvirksomhed for foreningen vil man have lovfæstet, at sekretær og konsulent ikke kan forenes i samme person. Eller man foreslår følgende: medlemmer af foreningens bestyrelse, dens sekretær og dens kasserer kan ikke samtidig fungere som foreningens konsulenter, – og dens formand og sekretær må kun med bestyrelsens skriftlige samtykke i hvert enkelt tilfælde privat have indtægter ved planlægning af kirkegårde eller lignende. Det lykkedes formand og sekretær at ride stormen af, men nemt var det ikke, og i 1926 ønsker N. Joh. Laursen ikke genvalg.

Fig. 91
Provst Simon Hansen,
formand 1926–30.

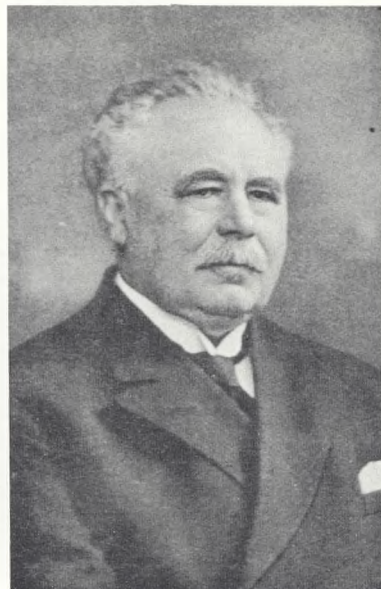

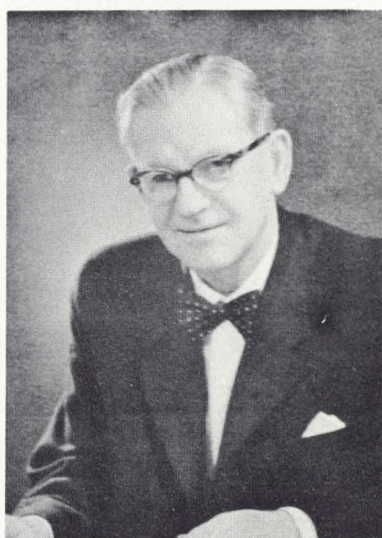

Fig. 92
A. J. Bartholdy Møller,
formand 1931-36.

Fig. 93
Biskop, dr. phil. C. I. Scharling,
formand 1936-51.

Fig. 94
Domprovst Carl Bay,
formand 1952-66.

Til den ordinære generalforsamling i 1927 var der indsendt forslag fra medlemmer ved havearkitekt E. Böttiger og frøhandler J. C. Helm-Petersen om ændringer af foreningens navn m. m. Man ønskede ikke, at foreningens navn skulle være som det nu var: Foreningen for Kirkegårdskultur, men derimod: Kirkelig Forening for Kirkegårdskultur, „og dens formål er at støtte den kirkelige udvikling af landets begravelsesvæsen . . .“ Endvidere: „som medlemmer kan optages såvel enkelte personer som kirkegårdsbestyrelser, menighedsråd og foreninger, dog skal bestyrelsen udelukke herfra sådanne enkelte personer eller foreninger, der ikke kan antages at have en fælles interesse med foreningen efter dennes kirkelige opgave. Tvivlspørgsmål herom kan af ethvert medlem indkendes for en ordinær eller ekstraordinær generalforsamling. Foreningen kan kun søge samarbejde med kirkelige sammenlutninger, hvormed den kan have fælles interesse“. Böttiger fremsatte dette forslag på generalforsamlingen, men da formanden, provst Simon Hansen, ikke forstod formålet med det og flere medlemmer anbefalede at stemme imod, blev det taget tilbage. Bestyrelsens samlede lovforslag blev derefter vedtaget med 26 stemmer for, ingen imod. Foreningens navn er nu: Foreningen for Kirkegårdskultur og såvel dette som dens formålsparagraf har holdt sig uændret til den dag i dag.

I 1923 påbegyndte foreningen udgivelse af et halvårligt tidsskrift: „Vore Kirkegårde“, men grundet forskellige vanskeligheder, som jeg allerede har antydnet, er det først udkommet uden afbrydelse fra 1927. Fra 1938 har udsendelsen omfattet 4 hefter årligt, og 3 årgange danner et bind. Det er i årenes løb blevet til tusinder af sider, hvor kyndige folk både i indland og udland, især i Norden, har behandlet spørgsmål om kirkegårdene. „Vore Kirkegårde“ har i høj grad været med til at tegne foreningens ansigt udadtil, og fra foreningens side er der ofret meget på, at dette tidsskrift kan fremtræde så smukt som muligt og behandle alle sider af kirkegårdssagen, kirkelige, æstetiske, økonomiske og tekniske. I det hele har foreningens udgivervirksomhed ikke været så ringe, adskillige skrifter af formålstjenlig art, protokoller, kirkegårdsvedtægter, gravstedsbreve, pjecer og i 1961 den nydelige og meget givende bog „Den danske kirkegård og dens problemer“, tilsendt samtlige menighedsråd i landet. En sådan udgivervirksomhed stiller store økonomiske krav til en forening, og den havde heller ikke kunnet gennemføres uden velvillig og rundhåndet støtte fra adskillige sider. Dette har det heldigvis ikke skortet på, kirkeministeriet, institutioner og fonds har vist foreningens virksomhed påskønnelse ved tilskud og gaver.

Den 29. september d. å. er der så gået et halvt århundrede siden den forening, der kunne tage sig af vore kirkegårdes udseende og indretning blev dannet, Foreningen for Kirkegårdskultur. Jeg har prøvet at tegne enkelte streger i billedet af denne forenings historie, særlig af starten, men det er kun blevet til lidt, for heldigvis er der så meget at fortælle fra de forløbne 50 år, at det ganske ville sprænge rammerne for denne lille artikel. Jeg har især gerne villet vise, at helt let var det ikke at få dette barn til verden og i travsel, og at vi er dem tak skyldige, der troede på sagen og som overvandt vanskelighederne.

Vi lever i en tid, hvor mange forandringer finder sted på næsten alle områder, og det gælder selvfølgelig også kirkegården og begravelsesskikke. Kistebegravelser -- kremation, enkelt og familiegrave -- fællesgrave og ukendte

grave, dødens have – parkanlæg og mange andre spørgsmål. I de forskellige folk og sprog kalder man begravelsespladserne med forskellige betegnelser, i Norge f. eks. gravlund, i Tyskland Friedhof, men her i Danmark siger vi kirkegård. Der ligger lidt af en enkel, folkelig bekendelse i dette, at vi her hos os begraver vore døde på kirkegården og ikke andre steder. Navnet kirkegård siger, at der her er andet og mere end fred og stilhed, skønhed og harmoni, eller måske glemsel og håbløshed. Her er andet og mere, end vi kan stille på benene i den ene eller den anden retning, når vi skal se at komme til rette med den død, som ingen af os slipper for. Her er det kristne håb, her er opstandelsens lys over gravene. Hvis kirkegårdskultur skal være andet og mere end, at kirkegårdene i æstetisk, teknisk og hygiejnisk henseende kan komme på højde med tidens fordringer, for at citere formålparagraffen, så må det være dette, der er grundlaget: her lyser opstandelsens håb over grave!

Formænd: Stiftsprovst Lindhardt 1921–22, pastor N. Joh. Laursen 1922–26, provst Simon Hansen 1926–30, folketingsmand P. Kammersgaard (fung.) 1930–31, pastor A. J. Bartholdy Møller 1931–36, biskop, dr. phil. C. I. Scharling 1936–51, fhv. kirkeminister Johs. Hansen (fung.) 1951–52, domprovst Carl Bay 1952–66, fhv. handelsminister Ove Hansen (fung.) 1966–67, sognepræst Povl Götke-Hansen 1967–.

Næstformænd: Folketingsmand P. Kammersgaard 1926–44, folketingsmand, fhv. kirkeminister Johs. Hansen 1942–53, folketingsmand, fhv. handelsminister Ove Hansen 1959–.

Sekretærer: Havearkitekt Emil Böttiger 1920–26, havearkitekt Johs. Tholle 1926–47, landsretssagfører H. F. Jegsen 1947–52, kirkegårdsinspektør Volmer Rud Nielsen 1952–67, kirkegårdsinspektør M. Falmer-Nielsen 1967–.

Kasserere: Havearkitekt Emil Böttiger 1920–26, kirkegårdsinspektør Imm. Blomberg 1926–37, stenhuggermester H. P. Hansen Glem 1937–38, kirkegårdsinspektør Hans Rønø 1938–52, kirkegårdsinspektør Volmer Rud Nielsen 1952–69, kirkegårdsinspektør Poul W. Olsen 1969–.

Redaktører: Havearkitekt E. Erstad-Jørgensen 1923–24, havearkitekt Emil Böttiger 1926, havearkitekt Johs. Tholle 1927–65, akademigartner Torben Michelsen 1965–68, overgartner Axel Andersen 1968–.

Fig. 95
Sognepræst Povl Götke-Hansen,
formand fra 1967.

Fig. 96
Bestyrelsen 1931.
Fra bestyrelsesmøde i Roskilde.
Fra venstre: Kirkegårdsgartner Imm.
Blomberg, pastor A. J. Bartholdy
Møller, havearkitekt Johannes Tholle,
lærer Frands Hansen, kirkegårds-
inspektør Rud. Rasmussen, kirkegårds-
gartner Gravesen, folketingsmand, lærer
P. Kammersgaard.

Kirkegården i nutid og fremtid

*Af kirkegårdsinspektør,
hortonom Arne Falmer-Nielsen,
København.*

Når man skal vurdere danske kirkegårdes nutidige stade, må det findes rimeligt at se, hvad der er sket indenfor de sidste 40–50 år, et kort spand af tid i forhold til mange af landets kirkegårde, der har deres rod helt tilbage i middelalderen. Men set fra kunstnerens eller arkitektens synsvinkel, har der kun været arbejdet bevidst med at finde en form for byernes begravelsesplads i ca. 200 år.

Mest kendt står stadig diskussionen om en helhedsplan for Assistens kirkegård i København i 1804. Jens Bang ønskede at anlægge kirkegården landskabeligt, „som en skøn romantisk have, hvor monumenterne er anbragt direkte i græsset uden hegn og uden gravhøje“. Men de praktiske betragtninger fra den afgørende kommission var velbegrundede. En kiste var nu en gang rektangulær og det måtte være mest hensigtsmæssigt, at gange og grave fulgte denne form. Det blev derfor professor Rawerts mere arkitektoniske projekt, der blev udført. Men idealet for en kirkegård var efter tidens romantiske indstilling stadig det heroiske landskab, hvor de store træer suser over den ensomme grav.

Men dengang som nu var planlæggerens drømme og tanker gyldne og idealistiske, imens virkeligheden ofte blev noget helt andet. Pladsforhold og økonomiske årsager krævede tusind grave pr. td. land. Gravstedsejerne indhegnede hver deres private gravlod, og for at give lys og luft for den blomsterplantede grav, måtte de store træer vige.

Den romantiske trang til at blive det gængse gravsted kvit og lade det opløse sig i det frie landskab, var stadig til stede. I München anlagde man i be-

Fig. 97
Gravstedsafdeling med individuelt
anlagte gravsteder. (Vestre kirkegård,
København). Carrebye foto.

gyndelsen af dette århundrede den bekendte Waldfriedhof i en stor fyrreskov, der ved servitutbelægning søgte at bringe såvel beplantning og monumenter ind i skovmilieuet.

Inspireret af denne skovkirkegård påbegyndte de svenske arkitekter Asp-lund og Lewerentz den nye store Skogskyrkogård i Stockholm. Et anlæg der i mange år fik ry som det smukkeste kirkegårdsanlæg nord for Alperne.

I modsætning til den tyske Waldfriedhof, der var anlagt landskabeligt, arbejdede Lewerentz arkitektonisk med veje og gravstedsanlæg, således at man mere kan tale om stiliseret natur.

Enkelte forsøg på anlæg af skovkirkegårde, hvor målet at få enheden til at harmonere, blev også forsøgt her i landet, men ofte med et kummerligt resultat. Dels har vi ikke de store markante fyrretræsskove, hvor man ved udhugning kan skabe lys og luft, dels ligger det i den danske mentalitet, at hægne og hæge om vore grave og prøve at opnå en individuel udformning.

Pietetsfølelsen overfor den døde vurderes ofte efter gravstedets vedligeholdelse, den gartneriske soignering er blevet en ydre målestok for følelserne.

Man må erkende, at det vel i disse 40–50 år har været de kommercielle og regnskabsmæssige gode resultater, der har været det bærende for bykirkegården fremfor en vurdering af anlæggets kunstneriske værdi.

På grund af industrialiseringens øgede fremskridt søger flere og flere til de store byer, og behovet for nye store kirkegårde opstår stadigt i bysamfundene. Det var først og fremmest for at skaffe plads til grave, at man

Fig. 98
Gravgård med høje ryghekke og ensartede for- og sidehekke.
(Vestre kirkegård, København).
Carrebye foto.

Fig. 99
Afdeling for urnegrave med opretstående monumenter med græsdekke og rygbepantning. (Vestre kirkegård, København). Carrebye foto.

anlagde disse nye begravelsespladser, hvorfor man ved planlægning tog meget hensyn til udnyttelsesgraden, hvilket ofte måtte gå ud over den æstetiske helhed.

Særligt generende er det i dag, at der sjældent er afsat plads til en forsvarlig skærmende randbepantning, ligesom hegnet ofte er af en kummerlig art.

Af pladsbesparende hensyn gav man afkald på den smukke gamle tradition med at lægge gravene i øst-vestlig retning og indførte begrebet „dobbelt-roder“, der sparer gangarealet. Som følge heraf blev det nødvendigt at plante høje ryghække for at skjule det ubehag, det var at se, de ofte slet tildannede bagsider af gravmonumenter på nabograven.

Medens kirkebygningen på de små sognekirkegårde var det markante og dominerende, kunne de relativt små ligkapper på annexkirkegårdene slet ikke opfylde denne samlede opgave. For at styrke bygningens position og for at give kirkegården en tredje dimension, plantede man monumentale alléer, der førte op til bygningen. Mange af disse alléer, der efterhånden blev meget store, kom ofte til at virke sønderdelende på kirkegården og ødelagde helheden, hvorfor de flere steder er fjernet. Var kirkegården meget stor, måtte man for at modvirke de lange gravrækkers monotonitet opdele området i „gravgårde“ ved plantning af allétræer eller høje hække. Gravgårdens funktion skulle være at give den besøgende fornemmelse af et fredfyldt rum skærmet fra støj fra hovedvejene, hvor man i dag må lade biler og traktorer færdes. En sådan streng arkitektonisk opdeling af kirkegården må, for ikke at fremtræde stiv og gold, kræve beplantning af store, markante træer, der binder gravgården sammen i en grøn og harmonisk helhed.

I gennem årene, der er gået, har der stadig på kirkegården været kæmpet den stille kamp mellem den individuelle ret og hensynet til helheden. Jo større gravminder, der blev rejst på gravene, jo større planter måtte plantes for at sløre dem. Blev kirkegårdens træbestand for kraftig, følte gravstedsejeren sin ret til at dyrke roser truet.

Storbyernes centralkirkegård, der udvides efter et øget behov, afgav gode pladsforhold til tidens store „rigmandsgrave“, hvor beliggenhed og gartnerisk kunnen blev betragtet som statussymboler for det gode borgerskab.

Tredivernes store arbejdsløshed gjorde også sit til at aktivisere publikum til at lade deres grave passe med blomster og granudsmykning til beskæftigelse for kirkegårdens personale. Langsomt opbyggedes hele den form for gravkultur, som man kender på vore kirkegårde i dag, hvor gravene anlægges som små haver følgende havekunstens skiftende modeluner.

For landsbykirkegårdens vedkommende skete der en væsentlig ændring i tingenes naturlige udvikling, idet bestemmelser i kongelig anordning om kirkegårde af 1928 satte en vældig reguleringsbølge i gang, som gik over det ganske land. Kun ganske få af landets småkirkegårde undgik at lide uoprettelig skade ved disse ofte meget hårdhændede reguleringer, der som regel fuldstændig udslettede kirkegårdens egnspræg. Gange blev rettet ud i lige linier og mange af bykirkegårdens nødvendige, men ofte uheldige forhold blev overført til de små landsbykirkegårde, så lokale traditioner forsvandt.

Den voksende trang til gravstedspleje bevirkede ofte, at store markante træer måtte vige, og ved udvidelse af kirkegårde blev mange af de smukke, gamle stendiger fjernet. Så lidt pietetsfuld har man handlet rundt i det gan-

Fig. 100
Detail af enkelt anlagte urnegrave med bunddække af Cotula og beplantning af Hypericum. (Vestre kirkegård, København). Carrebye foto.

Fig. 101
*Afdeling med græsklædt bunddække
 på såvel gangareal som 2/3 af
 gravstedet. (Katolsk Vestre kirkegård,
 København). Carrebye foto.*

ske land, at kirkeministeriet har set sig nødsaget til at udsende bestemmelse om fredning af disse ting.

Landsby-milieuets smukke skik, hvor man mødtes på kirkegården lørdag aften for at rive og pusle om gravene, kan ikke mere opretholdes. Livsmønstret er i dag helt anderledes. Afvandringen af befolkningen til de større byer medfører, at pasningen af gravene mod betaling overtages af de stedlige kirkegårdsgartnere.

De store slægtsgrave på storbyernes kirkegårde bliver med pasning og plantning af blomster til årstiderne samt granudsmykning ofte til en økonomisk byrde for de efterlevende, så de ikke magter at bevare gravstedet. Nyere gravstedsafdelinger anlægges derfor i større og større omfang på en forenklet måde, idet gravene udlægges i store græsarealer uden markering af hækplantning og blomsterbede. På graven kan som oplysning for besøgende nedlægges en flad gravligger med afdødes navn. Sådanne nye afdelinger benævnt „Kistefællesgrave“, tillader et rationelt og billigt vedligeholdelsesarbejde, thi også på kirkegårdene er problemet med at skaffe arbejdskraft meget vanskeligt.

Ved ligbrændingens indførelse fortsatte man i de hidtidige gravstedsskikke og nedsatte målene på såvel gravstedet som mindestenene til miniaturegravsteder, der i bedste fald har den fordel, at de er billige for de efterlevende at få passet.

Overgangen til ligbrænding burde nok have affødt en helt ny form for kirkegårde i en mere kollektiv og forenklet udformning. De for tiden hur-

tigt opståede grønne områder af større eller mindre omfang indpresset i den gamle kirkegård under betegnelsen „Askefællesgrave“, kan ikke erkendes som nogen kulturel eller kunstnerisk værdig løsning. Hvorvidt denne form for anonym begravelsesplads fremover vil tilfredsstille folks pietet overfor deres afdøde, kan kun fremtiden vise. Skulle man med erfaringen og realiteter taget i betragtning forsøge en vurdering for fremtidens kirkegårde set på baggrund af nutidens udvikling og menneskenes ændrede livsmønster, må man sikkert erkende, at der ikke fremover bliver behov for store centralkirkegårde.

Trangen til at flytte bort fra den indre bykerne og ud i den grønne omegn må også afspejle sig på dette område. Ligesom mindre kirker opstår som en naturlig del af de nye boligcentre, må folk også have mulighed for at begrave deres døde og besøge deres grave indenfor det nærmeste område.

Disse små grønne kirkegårde bør udformes med kunstnerisk bistand på en værdig og harmonisk måde uden tilløb til have- eller parkmæssig udfoldelse. Graven bør sikkert udlægges i græs eller anden form for bunddække, og jordbegravelse og urnenedsættelse bør foretages kollektivt ved siden af hinanden med ret til markering med en mindeplade over graven. En enkelt vedligeholdelse bør foretages af det offentlige, så de pårørende altid finder graven i sømmelig stand, hvad enten de aflægger graven besøg ofte eller kun sjældent.

Således vil danske kirkegårdskultur fortsat bygge på gammel, nordisk skik og brug. Kommende slægter vil hvile i den grønklædte Moder Jord og kirkegårdsfreden vil også være et behov, som moderne forjagede mennesker vil trænge til.

Fig. 102
Askefællesgrav (Mariebjerg kgd.,
Gentofte).
M. Falmer-Nielsen foto.

Fig. 103
*Kistefællesgrav udlagt under hensyn
til bestående beplantning, individuelle
liggesten og fællesmindesmærke.
(Vestre kirkegård, København).
Carrebye foto.*

Fig. 104
*Kistefællesgrav med græs og
individuel markering af gravene med
liggesten. (Vestre kirkegård,
København). Carrebye foto.*

Grønlandske kirkegårde

Af provst Johan Exner,
Mariager.

1960 bad biskop, dr. theol. Fuglsang-Damgaard, der også var biskop over Grønland, mig om at rejse til denne del af Danmark som den danske folkekirkes officielle udsending det år med forskellige opgaver for øje. Først og fremmest skulle jeg ved mit besøg vise, at vi herhjemme stadig hjerteligt ønskede kontakt med den grønlandske kirke og dens problemer. Foruden at besøge præster, kateketer og menigheder, prædike og holde foredrag i byer, udsteder og bopladser – alt sammen en dejlig oplevelse – var det også min opgave at orientere mig om forskellige praktiske spørgsmål, hvis løsning trængte sig på, herunder bl. a.: *Kirkegårdsproblemerne*.

Kirkegårdene (begravelsespladserne) frembød mangeartede og vanskelige problemer, som i særlig grad skyldtes de specielle stedlige forhold. Jeg skal nævne nogle af dem.

1) *Klippegrunden*. Som bekendt er Grønland en klippeø. Denne fra naturens side i bogstavelig forstand så hårde virkelighed er der imidlertid ikke stort at stille op imod – men det behøver ingenlunde at betyde, at der ikke også på klippegrund kan anlægges en virkelig smuk begravelsesplads, vel at mærke, når man tager hensyn til klippegrundens æstetiske egenart og tager den i sin tjeneste i stedet for at trodse den ved midler, der skønhedsmæssigt helt er unaturlige og uheldige. (Fig. 105).

2) *Det ujævne terræn*. Det er klart, at et meget ujævnt terræn kan betyde en stor vanskelighed for kisternes placering både enkeltvis og i forhold til hinanden. (Fig. 106).

3) *De klimatiske forhold*. Det gælder særlig vinterbegravelserne, når sneen dækker kirkegården. For at undgå alt for meget besvær med at skovle sneen til side – det kan være stort nok – og finde et velegnet sted til kisten og med

Fig. 105
Gravtue, kiste på klippegrund
(Kragssimiut). Exner foto.

en rigtig placering i forhold til de øvrige grave, anbringes kisten på det først mulige sted. Når sneen er smeltet, kan man se, hvor uheldigt man bar sig ad. I forbindelse med dette må ikke mindst nævnes

4) *Manglende begravelsesplanlægning*, herunder kort og kirkegårdsvedtægt, som i høj grad er medvirkende til, at det hele bliver så tilfældigt og giver kirkegården et uordentligt præg. (Fig. 107). Det bevirker, at kisterne („gravene“) ofte lægges for tæt ind til hinanden, hvilket atter bevirker, at kistebærerne let kommer til at trampe de grave og kister i stykker, som de skal passere. Med andre ord: de pårørende placerer kisterne, som de mener, det er bedst.

Og her kommer vi til det

5) *Svigtende tilsyn*. Den juridiske placering af ansvaret for kirkegårdens tilstand synes svag hvad angår påtale af uheldige forhold.

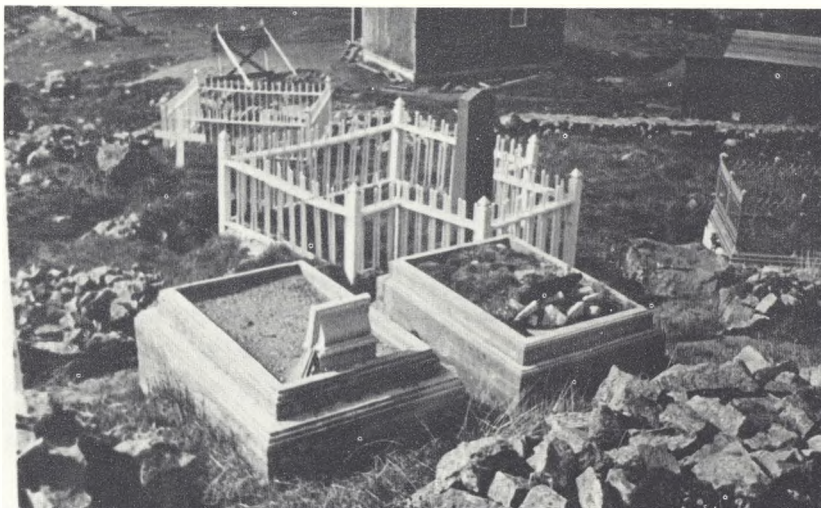
Et meget stort problem ved kirkegårdene er den

6) *Manglende indhegning* (Fig. 108). Dette gælder dog ikke alle steder. I byerne, og hvor der er større bebyggelse, har man forsøgt at indhegne kirkegården, så godt man kunne, men vanskelighederne har været store for at nå en helt tilfredsstillende løsning. Med glæde har jeg enkelte steder set en indhegning med stablede sten og med græstørv som „bindemiddel“ – det kunne være overmåde smukt. Derimod var det ikke så godt, hvis man satte et trådhegn ovenpå det stablede dige, fordi det ikke var højt nok. (Fig. 109). Kunne man ikke indhegne med stendige, forsøgte man sig med svært trådhegn alene, som blev anbragt mellem jernstænger boret ned i klippen. Det var en nødløsning, men meget afstikkende i forhold til klippegrunden og med tilbøjelighed til at gå i forfald efter nogle års forløb. På mindre bopladser og udsteder var der oftest slet ingen indhegning. (Fig. 105).

Fig. 106
Kirkegård på ujævn klippegrund
(Upernavik). Exner foto.

Fig. 107
Cementbegn om kister. Exner foto.

Den manglende indhegning bevirkede forskellige uheldige forhold: Kirkegården blev brugt som gennemgang for den gående trafik. Den var legeplads for børnene og tumleplads for hundene og kreaturer. Dertil kom, at kirkegården også let kunne bruges som affaldsplads for forskelligt, den ikke var beregnet til.

Alt dette bevirkede nedtrådte gravsteder og et uordentligt udseende. (Fig. 108).

Et andet uheldigt forhold, der også må nævnes, er

7) *Cementens ubeldige indflydelse.* Dette kunstprodukt kan vi ikke undvære som byggeemne, men på de grønlandske kirkegårde volder cementen ofte megen fortræd, når den bruges til støbning af en lav kant omkring et gravsted for at markere, hvor grænsen går, eller man støber en ny grav af cement for at sænke kisten ned i den. (Fig. 110). Dog må det indrømmes, at man kan støbe profilerede små rækværk omkring et gravsted, ligesom man ikke kan nægte, at en hvidkalket cementskal omkring en kiste for at sikre den mod hundenes angreb og nysgerrighed sammen med et hvidt trækors ved hovedenden kan virke overordentligt smukt sammen med andre kister i en række, der er beskyttet på samme måde. (Fig. 111).

Sluttelig må også omtales

Fig. 108
Kirkegård i forfald. Exner foto.

Fig. 109
*Stablet stendige med tørv og trådhegn
 ovenpå (Godthåb). Exner foto.*

8) *Ubeldig indflydelse fra Danmark*, hvor den triste moderne gravstenskultur med polerede gravmæler af forskellig art ikke passer til en grønlandsk begravelsesplads, men må siges at være en alvorlig misforståelse.

Under disse forhold må man spørge: Hvad er der at gøre? Svaret er: Vække både de ansvarlige myndigheder og befolkningen til forståelse for nødvendigheden af en kirkegårdskultur, der med kyndig forståelse for de nævnte problemers egenart og løsning kan virke til bedre forhold på begravelsespladserne. Og her skal grønlænderne selv tage fat! Det vil være ganske forkasteligt at behandle det grønlandske folk fra oven og ned, selv om det ikke ned gennem tiderne er vænnet til at tænke ad de baner, som en kirkegårdskultur må følge. Og så må det heller ikke glemmes, at der i Grønland allerede eksisterer en *kirkegårdstradition*, der på en del områder allerede har skabt muligheden for en kirkegårdskultur, der vil kunne præge begravelsespladserne deroppe på skønneste vis. Denne tradition har taget mig om hjertet særlig på tre områder, der skal nævnes, som det gælder om at kæmpe for at bevare.

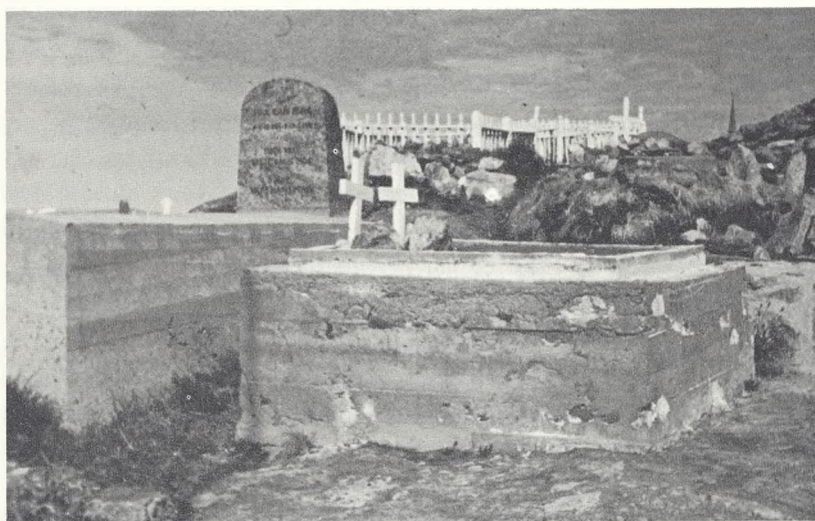

Fig. 110
*Cementgrav (Upernavik).
 Exner foto.*

Fig. 111
 Gravtuer beskyttet med cement.
 Trækors som gravmæle (Upernavik).
 Exner foto.

1) *Der er gravtuen* (Fig. 105, 112 og 113). Gravtuen, som er den mest almindelige begravelsesform, er så smuk og enkel i sin form, at man vanskeligt kan tænke sig noget smukkere. Denne tue består for det meste af et tykkere eller tyndere lag jord med græstørv ovenpå kisten og dertil sten i passende størrelse og form, som ganske dækker kistens sider. Gravtuens form vil selvsagt også være afhængig af, hvor meget eller hvor lidt, man har kunnet få kisten under terræn i grus eller sand (evt. jord). Er kisten anbragt umiddelbart på klippegrund, hvad der er overmåde almindeligt, vil det meget stærkt præge tuens form, uden at begrebet „tue“ derfor behøver at have mistet sin oprindelige betydning. Men gravtuen har sine problemer, og det gælder i ganske særlig grad den *stensætning* man kanter tuen med, dels for at værne om selve kisten og dels for at hindre, at jorden og græstørvene oven på kisten skrider ud. Gravtuerne er sarte overfor de voksnes tramp, børnenes leg og hundenes nysgerrighed, og de bør derfor sikres på bedst mulig måde med en stensætning, der er solid – ikke mindst så længe begravelsespladsen ligger uindhegnet hen. Det kan lade sig gøre, så traditionen fremdeles kan bevares.

2) *Det hvide kors som gravmæle*. Hvad der gælder gravtuen, gælder også det hvide trækors sat ved tuens hovedende. Det passer så fint til tuen, at man ikke kan ønske sig et smukkere gravmæle, blot korset ikke er for højt eller for spinkelt (Fig. 112 og 114). Korset er let at forarbejde, og det vidner om kristen tro, som ganske naturligt har været det grønlandske folks livsgrundlag gennem mange slægtled. Jeg håber meget, at den danske indflydelse med gravmæler, der bryder den smukke tradition, må blive bremset.

3) *Stendiget med græstørv som indbegning*. Et dige af denne art, opbygget af det omkringliggende terræns materialer, kan være så smukt, at det umiddelbart bør have primatet, når talen er om en grønlandsk kirkegårds-kultur. (Fig. 109). Man får ikke noget mere passende til hele landskabets karakter, og også af denne grund bør traditionen bevares. Det er måske noget

dyrere end andre indhegningsmåder, men i det lange løb vil det utvivlsomt vise sig at være det billigste.

Fig. 112
Dobbelt gravtue (Julianehåb).
Exner foto.

— — —

Nu vil nogen måske sige, at man kan jo spare sig alt dette besvær med at pleje de meget besværlige grønlandske kirkegårde ved ganske simpelt at gå over til *ligbrænding*. Det lyder jo meget besnærende, men hertil er at sige, at afstandene på Grønland er så store, befolkningen så ringe i tal på det uhyre område og dertil så spredt, at det vil blive en meget dyr foranstaltning med opførelse af krematorier og med deres vedligeholdelse og drift.

Det eneste rigtige er, når talen er om de grønlandske kirkegårde, at der ydes fra offentlig side de nødvendige midler til en *forsvarlig* indhegning, vedligeholdelse og drift af dem. Det vil kun betyde en lille brøkdel af budgettet, men til gavn for den befolkning, for hvem traditionen endnu er noget, der er med til at konstituere dens sunde leve- og tænkemåde.

— — —

Til sidst: *Hvad kan vi lære af den grønlandske tradition?* Vi kan lære det meget betydningsfulde at værne om vor egen tradition ad de samme linier som den grønlandske. Det er virkelig overmåde interessant at se, at vi har også har *vor* danske tradition netop i slægt med den, vi har nævnt i det foregående.

Gravtuen er den mest enkle form, vi kender. Når graven er kastet til, ligger gravtuen der. Bevokset med græs og med sine rolige linier kan den præge gravstedet og kirkegården på skønneste vis. Endnu kan man se nogle eksempler på det på Jyllands vestkyst. Hvorfor har man dog forladt denne gode tradition, der også så praktisk tilkendegav, hvor kisten var placeret? Var det ængstelsen for at se på den tue, der mindede om en kiste nedenunder?

Korset. Hvorfor skal dette kristne symbol blive mere og mere sjældent på kirkegårde? Skammer man sig for derved at bekende sin kristne tro. Hvorfor

Fig. 113
Gravtuer med gravplade (Lichtenau).
Exner foto.

bruge så mange hundrede kroner til et dyrt gravmæle, når et smukt udformet træ Kors kan være en fryd at se på? Det er trods alt et billigt gravmæle og kan stå længe, når det får sin behørig maling.

Det stablede dige. Denne form for indhegning er ikke den eneste værdige eller æstetisk forsvarlige. De middelalderlige mure opført af munkesten omkring kirkegården og kirken, og kalket med samme farve som denne, er i sandhed værdige og smukke, men de overgår alligevel ikke de stablede kampestensdiger, allermindst hvis de omkranser en ukalket kirke af granit. Det meget triste er imidlertid, at de gamle diger fra middelalderen har fået lov til i stort tal at gå i forfald, og hvis de bliver „repareret“, sker det med kløvede sten og flikker imellem dem.

Altså skulle vi både i det gamle Danmark og det nye (Grønland) kunne inspirere hinanden og lære af hinanden både med henblik på gravsætning (tuen), gravmælet (korset) og indhegning (det stablede dige), hvor det naturligt, æstetisk og praktisk lader sig gøre. Det betyder jo slet ikke, at vi vil efterabe hinanden på kunstig måde uden hensyntagen til, hvad der i vore hjemlande er ret og rigtigt.

Fig. 114
Gravtue med træ Kors (Ialiko).
Exner foto.

Betegnelsen „kirkegård“ var i gammel tid alene navnet på det stykke jord uden om kirken, som anvendtes til begravelse af de døde, der ikke var „vær-dige“ til at blive begravet i selve kirken. Men efterhånden som byerne udviklede sig, og det kneb med plads til begravelse i direkte tilknytning til kirken eller under kirkegulvet, fandt fremsynede borgere ud af, at der måtte gøres noget for at få denne efterhånden uæstetiske og direkte smittefarlige begravelsesform bragt til ophør.

Dette førte til, at man i København i 1760 oprettede en stor begravelsesplads uden for byens Nørreport og gav den navnet Assistenskirkegården, et navn, som byens borgere dog ikke var tilfredse med, idet det var en begravelsesplads uden tilknytning til kirke, og derfor – mente man – ikke burde bære navnet kirkegård. Alligevel blev navnet bevaret, formodentlig fordi det havde direkte tilknytning til formålet: at assistere som begravelsesplads for byens sognekirker, og der blev da også oprettet assistenskirkegårde i mange købstæder; Odense fik således sin i 1811.

På landet, hvor man ikke har disse arealproblemer, finder vi kirkegårdene i deres oprindelige form, liggende uden om kirken, som regel indrammet af smukke gamle kampestensdiger, opbygget successive af sten samlet på markerne; formentlig er digerne oprettet som værn mod kreaturenes indtrængen på kirkegårdene. Digerne er sjældent beplantet, men tit bevokset af dekorative, selvsåede, vildtvoksende buske som: hunderose, slåen tjørn, berberis, cotoneaster etc.

Træer og beplantning på landsbykirkegårdene er som regel natur- og klimabestemt. Således finder man på Øerne og i Østjylland overvejende træarter som elm, ask, hestekastanje, bøg, lind eller ahorn. Disse træer er sik-

Kirkegården dens træer og beplantning

*Af kirkegårdsinspektør,
hortonom Sigurd G. Jacobsen,
Odense.*

Landsby- kirkegården

Fig. 115
*Landsbykirken og kirkegården med
de gamle træer og kampestensdiget.
(Stenløse, Odense amt).
Forfatteren foto.*

Fig. 116
*En typisk gammel hængeask med
den karakteristiske grenbygning.
(Assistens kgd., Odense).
Forfatteren foto.*

Fig. 117
 Bøgetræer formet af vestenvinden
 (Hjørring kirkegård).
 Axel Andersen foto.

kert i mange tilfælde ikke plantede, men har sået sig selv og har nu på grund af deres alder, størrelse og skønhed dannet et harmonisk og smukt billede: kirken og kirkegården.

Vi kender alle dette billede i det danske landskab og ønsker det bevaret. Det er man fra ansvarlig side (kirkeministeriet) også klar over, idet man gennem „kgl. anordning om kirkegårde“ har gjort det meget vanskeligt at få tilladelse til at fjerne gamle træer på kirkegårdene. Men træerne kan falde af naturlige årsager: alder, sygdom, storme m. m., og det er derfor et spørgsmål, om ikke kyndige fagfolk i endnu højere grad end tilfældet er, burde konsulteres af de ansvarlige menighedsråd vedrørende pleje og fornyelse, således at billedet af nævnte årsager ikke bliver udvisket.

Efterhånden som alle vej- og allétræer fældes eller slås ihjel af salt, er skovene og træerne omkring gårde og landsbykirker det eneste markante arborere element i det danske landskab.

I Vestjylland finder vi ikke dette billede. Her gør klima og tildels jordbundsforhold det vanskeligt for ovennævnte træarter at trives, og man ser derfor helt andre arter, som kan udvikle sig tåleligt trods vestenvind og saltblandet havgus. Men alligevel kan disse kirkegårde have deres særegne skønhed, som passer til det barske miljø, her er hvid- og sitkagranen og bjergfyrren brugt som lætræer, og af løvtræer træffer man næsten udelukkende den hårdføre seljerøn.

Hvis læbæltet er tilstrækkeligt, er det dog muligt at få andre træ- og buskarter til at udvikle sig, men deres størrelse bliver helt afhængig af læbæltets højde. Af løvtræer, som kan trives her, finder man foruden seljerøn og forskellige hårdføre pilearter, almindelig eg, hvidtjørn, naur, hvidel og enkelte andre. Alle påvirkes dog af vinden og kan derved antage groteske, ofte

Fig. 118
*Bredkronede, 90-årige bøgetræer
 på gravstedsafdeling.
 Ryghække af avnbøg. (Vestre Kirke-
 gård, København). Axel Andersen foto.*

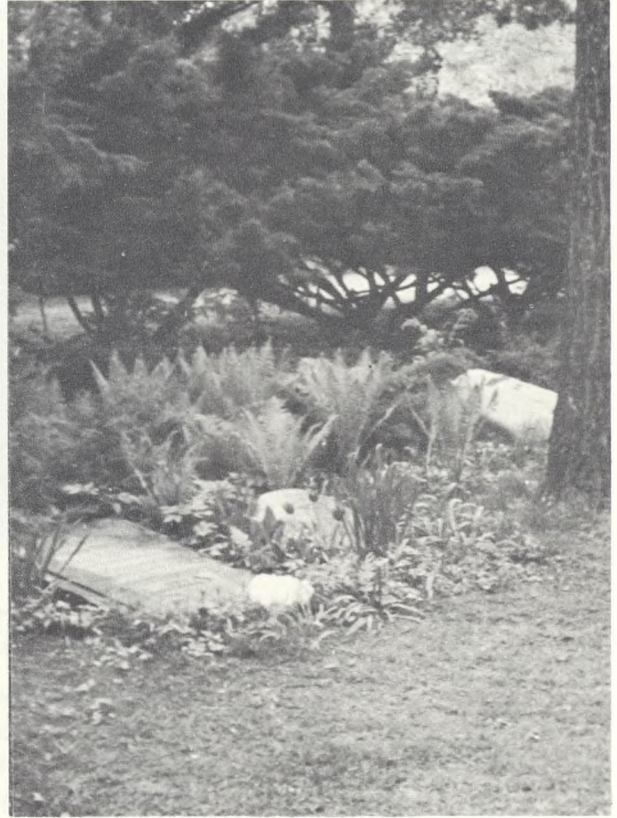
skulpturelt virkende former. Blandt nåletræerne er det almindelig enebær og de langsomt voksende bjergfyrrearter, man planter. Men i øvrigt er bevoksningen på mange vestjyske kirkegårde så særpræget, at disse for den interesserede nok kan være et besøg værd.

Bykirkegården og de store træer

Landsbykirkegården har som omtalt grupperet sig omkring kirken uden at være anlagt efter nogen plan. Helt anderledes med bykirkegårdene. Her har kirkeautoriteter og bystyre allerede ved oprettelsen af de første assistenskirkegårde henvendt sig til datidens landskabsgartnere og bedt dem udarbejde planer for kirkegårdens anlæg; således er Assistenskirkegården i Odense anlagt efter plan af kgl. haveinspektør Hans v. Müller. Denne fremgangsmåde har da også været fulgt op gennem tiderne, idet man har set, at det var absolut nødvendigt på disse store kirkegårde, hvis areal kan være op til 50 ha, at have en fast disponeret plan, hvis hovedlinier og beplantning var bestemt af den projekterende kirkegårdsarkitekt.

Almindeligvis er de store bykirkegårde anlagt med ca. 5 m brede hovedveje, ofte projekteret som ringveje for at besøgende og ligfølger bekvemt kan komme til gravstedet. Disse hovedveje har i reglen karakter af alléer, og som træmateriale er anvendt elm, lind, ahorn, eg, birk, akasie, lærk, evt. hestekatanje; også pyramidale- eller søjleformer af poppel, eg, elm, avnbøg m. fl. har været anvendt til alléplantning.

Hvis man prøver at analysere de anvendte træarters velegnethed som „kirkegårdstræer“ ud fra et æstetisk og samtidig praktisk synspunkt, jeg tænker her på de gener, som træerne gennem deres skyggevirkning og næringskrav påfører omgivelserne, er jeg kommet til følgende resultat:

Eg, særlig arterne *quercus robur* og *quercus boealis* var. *maxima*, er velguede såvel til alléplantning som fritstående eller i grupper. Smuk form, smukke blade, lystræer med ringe skyggevirkning, ikke særlig næringskrævende, rødderne går i dybden og generer derved kun omgivelserne i ringe grad.

Almindelig ask, *fraxinus excelsior*, og ikke mindst hængeasken, var. *pendula*, har altid været en træart, som man kunne finde på kirkegårdene; det hidrører måske fra, at asken iflg. den nordiske mytologi var træet Ygdrasil, hvoraf Odin skabte den første mand, Askur!

Hængeasken er således et sørgesymbol, som skriver sig tilbage fra den ældste kirkegårdskultur, og da træet, når det bliver gammelt, danner en meget særpræget og karakteristisk krone, bør man, hvor sådanne træer findes, ved nænsom beskæring og eventuel plombering af huller gøre alt for at bevare dem.

Akasietræet, *robinia pseudoacacia*, er almindeligt forekommende på kirkegårdene. Træet er med sin fine grenbygning og lette løv meget værdifuldt både som solitær og plantet i gruppe, det må dog anføres, at veddet er meget skørt, især i de unge år, og derfor er læ en absolut betingelse.

Birk, arten *betula pendula*, og lærk, arten *larix leptolepis*, gerne blandet med skovfyr, *pinus sylvestris*, er også træer, man kan tilråde at plante på kirkegårdene. Det er – birken måske undtaget – træer, der ikke er særligt næringskrævende, det er lystræer, og birkens hvide bark harmonerer smukt med lærkens og fyrrens røde stammer.

I skovkirkegården, urnelunden, gravlunden eller hvilket navn, man ønsker at anvende i forbindelse med den mere frie gravsteds- og anlægsform, som

Fig. 119
Gravlunden, skovkirkegården – de slanke birkestammer og det grønne græstæppe. (Assistens kirkegård, Odense. Forfatteren foto.

Fig. 120
Skovkirkegård. Skovfyr med underplantning af tax og enebær. (Ordrup Kirkegård). Axel Andersen foto.

Fig. 121
Allé af akassie med sin fine grenbygning
(Ordrup Kirkegård). Axel Andersen
foto.

har vundet indpas på kirkegårdene i de senere år, er disse træarter, suppleret med egen, at foretrække, idet de tillader græs, underplantning og bundvegetation at udvikle sig fuldt tilfredsstillende.

Dog er det ikke forannævnte træarter, der er almindeligt plantet eller forekommende som karakter- eller allétræer på bykirkegårdene, men som tidligere nævnt elm, bøg, hestekastanje, ahorn og lind ligesom på landsbykirkegårdene. Dette skyldes formentlig, at man vidste, at nævnte træer, hvis udvikling man kendte fra slots- og herregårdsparkerne, blev meget store, var længelevende og alle dannede en meget smuk krone, måske også at man i overtroen tillagde store træer evnen til at holde onde ånder væk fra kirkegården. Uanset formålet er det i dag meget værdsat, at tidligere tiders kirkegårdsgartnere og gravere har hæget om disse dejlige træer, som vi i dag kan glæde os over på vore kirkegårde.

Men når dette er sagt, må det tilføjes, at en gammel smuk elm er til gene for gravstederne i et ret stort område omkring træet, ikke alene p. g. a. skyggevirkningen, men i særdeleshed fordi træet er meget nærings- og vandkrævende og bevirker, at beplantningen på et stort antal gravsteder har vanskeligt ved at trives, ofte til megen ærgrelse for gravstedsbrugerne, som derfor ønsker træet fældet. Dette ønske bør dog normalt ikke imødekommes, men kirkegårdsgartneren må prøve at finde en form for beplantning på disse gravsteder, som kan tåle skyggen, og hvis nærings- og vandbehov ikke er så stort.

Samme problem gør sig også gældende, hvor de øvrige 4 træarter, som er nævnt i dette afsnit, er plantet.

Kirkegårdens inddeling - hækkene

Som træerne giver kirkegårdene karakter, giver hækkene de enkelte afsnit ramme, og en ramme må almindeligvis siges at være nødvendig for at holde sammen på det ofte meget urolige billede, som gravstederne med deres brogede beplantning og deres forskelligartede monumenter frembyder.

På alle store kirkegårde har planlæggerne også forstået dette og har ved hæk- eller busketplantning, oftest det første, da det er mindre pladskrævende, inddelt kirkegården i afdelinger eller litra, hvilket samtidig gør orienteringen

Fig. 122
Lærkeallé, underplantet med taks,
bambus og bjørnegræs. Forfatteren fot.

lettere. Plantevalget kan være forskelligt, og der skal i det følgende omtales plantearter, der efter min erfaring er velegnede til formålet.

Ønsker man en stedsegrøn hæk, er thuja en plante, man ikke kan komme uden om, og thujahækken er da også dominerende på vore kirkegårde, hvad enten det drejer sig om høje eller lave hække. Arten *Thuja occidentalis* er fuldt hårdfør i Danmark og tåler den hårde klipning, der er nødvendig; men som egentlig rammehæk eller baggrundshæk vil jeg foretrække varieteten *Thuja occ. var. alba (albo-spicata)*, der er hvidspidset i løvspring, senere mere grøn i løvet og stivere i stammen (tåler snetryk bedre), og da den samtidig tåler skygge og ikke stiller store krav til jordbunden, bør den have større udbredelse.

Taks er en anden klassisk kirkegårdsplante, det er arten *Taxus baccata*, der fortrinsvis anvendes både som solitær-, busket- og hækplante. Taksen er skattet af „kirkegårdsfolk“, den er fortrinlig til underplantning, da den trives udmærket i skygge, og som hæk er taksen med sin smukke mørkegrønne farve i fineste kontrast til de lyse thujahække om gravstederne. Gamle velholdte takshække er således på flere danske kirkegårde blevet et markant led i kirkegårdsarkitekturen.

Almindeligvis er det dog løvfældende hække, der er plantet som afdelings- eller rammehække, og plantematerialet er mangearartet. Dette bør dog nok reduceres noget, da ikke alle busk- eller træarter er velegnede til formålet.

Lad os se på, hvad man primært må kræve af planter, der skal kunne formes til hæk af en vis højde, gerne 170–180 cm. De skal have stivhed, skal kunne danne sidegrene fra bunden (tæthed), tåle klipning 2–3 gange om året, have et smukt løv, være vinterhårdføre, og ikke mindst være nogenlunde resistente over for svampe og insektangreb.

Når jeg har valgt at nævnte følgende træarter, er det, fordi de opfylder det opstillede kriterium, og fordi man kan glæde sig over smukke og velplejede hække af disse arter på mange af vore bykirkegårde: almindelig bøg – *Fagus silvatica*, avnbøg – *Carpinus betulus*, og naur – *Acer campestre*.

Fig. 123
Stammede lindebække underplantet
med avnbøgehække, danner „vindue“
mod „gravstederne“. Forfatteren foto.

Af disse foretrækker jeg bøgehækken. Findes der noget smukkere i denne forbindelse end en nylig udsprunget bøgehæk, og om vinteren, når hækken beholder de visne blade, er den med til at give kirkegården den hygge og stemning, som ellers på denne årstid er overladt til de stedsegrønne.

Jeg ved godt, at mange gravstedsbrugere og gartnere er irriterede over de visne blade, når de falder af under løvspringet; men alting har sin pris.

På den gamle del af Assistenskirkegården i Odense har man gennem en lang årrække skabt en særpræget og efter min mening meget fin løsning af problemet: At skabe intimitet og ro i billedet på den store kirkegård.

For over hundrede år siden begyndte den daværende graver at plante lind, *tilia europæa*, som klippede stammetræer for at markere det enkelte litra (afdeling). Denne ide er fulgt op af senere kirkegårdsledere og modificeret derhen, at alle litra nu er indrammet af stammede lindebække, som mange steder er underplantet med avnbøg, således at denne dobbelthæk danner ligesom et vindue mod gravstederne. Samtidig giver stammehækkene den enkelte afdeling en meget fin rumfornemmelse, idet deres højde er ca. 5 m.

At denne hækform er meget dyr at vedligeholde er evident; men et kulturvenligt kirkegårdsudvalg og byråd har forstået, at det forpligter, når man har et så enestående kirkegårdsanlæg.

Det er den traditionelle danske kirkegårds væsentligste „byggemateriale“, jeg har prøvet at give et billede af; men også på kirkegårdsområdet er vi inde i en brydningstid på grund af ligbrændingens større og større udbredelse, og måske ikke mindst, fordi indstillingen til gravstedet som familiegravsted har ændret sig.

Fremtidens danske kirkegårde vil formentlig blive præget af store fællesgravanlæg både til kister og til urner og derved få mere karakter af minde-lunde, hvor helheden skabes uden samme hensyntagen til de problemer, som planlæggerne hidtil har haft i henseende til gravstederne, men – det er en anden historie.

At vore gamle kirker repræsenterer en uvurderlig arv fra fortiden og tælles blandt landets fornemste historiske mindesmærker, er anerkendt af alle, og der hersker overalt i vort folk en udbredt forståelse for nødvendigheden af, at de historiske bygningsværker og deres rige udstyr i form af kalkmalerier og inventar plejes og passes med den allerstørste omhu.

Situationer, hvor hensynet til de antikvariske og æstetiske værdier kolliderer med de krav, som udspringer af kirkens praktiske funktion, vil altid kunne opstå, men erfaringen viser, at når som helst der udvises rimelig smidighed og god vilje til forståelse fra alle de implicerede parter, står alle vanskeligheder til at overvinde. Hermed være ikke sagt, at alt er i den skønneste orden. Der sker fremdeles ting, som ikke burde finde sted, men store overgreb som uafvendeligt forringer de gamle kirkers værdi som nationale mindesmærker, er heldigvis yderst sjældne.

Derimod kunne det nok synes, som om man her og der har den opfattelse, at de antikvariske og æstetiske hensyn ikke har gyldighed uden for kirkedøren, idet man overser, at kirke og kirkegård er en helhed såvel i kulturhistorisk som i arkitektonisk-landskabelig henseende. At værne samvittighedsfuldt om selve kirken, samtidig med at kirkegården raseres ganske vilkårligt, må for en mere indgående betragtning forekomme helt meningsløst. I det følgende skal der fremdrages enkelte problemer, som er karakteristiske for kirkegårdene i dag, og det skal forsøges at antyde, hvorledes disse problemer kan løses, uden at kirkegårdens karakter og særpræg sættes overstyr.

Befolkningstilvæksten og den tiltagende koncentration i tætbebyggede områder bevirker, at mange gamle kirkegårde ikke længere kan tjene deres formål inden for de givne rammer. Siden slutningen af det 18. århundrede har man i købstæderne gerne løst dette problem gennem anlæg af anneks-kirkegårde uden for det egentlige byområde, hvor ledig jord var at få. Kun i særlige tilfælde vil det i dag være nødvendigt at gribe til denne udvej; oftest er der disponeret således, at udvidelse af den gamle kirkegård er mulig, og det er i så fald af meget stor betydning, hvorledes udvidelsen rent praktisk gribes an. Hegnes kirkegården af en alentyk middelalderlig munkestensmur, vil nok de færreste finde på at rive den ned for at skabe sammenhæng mellem den gamle og den ny kirkegård, men er det en mindre imponerende mur eller et dige, der omgiver kirkegården, kan det være nok så svært at bibringe rette vedkommende forståelsen af, at det ikke alene er indhegningens art og alder, der må tages i betragtning, men at det i endnu højere grad er vigtigt, at kirkegårdens historiske udstrækning ikke tilsløres. Gennem århundrederne har der i hvert enkelt sogn eksisteret et ganske bestemt og for dette sted karakteristisk forhold mellem kirke og kirkegård, og rent bortset fra, at det umiddelbart virker forkert og disharmonisk, at en lille, tidlig middelalderlig landsbykirke ligger på en vidtstrakt kirkegård, så er det af overordentlig stor betydning, at det ældgamle billede af kirke og kirkegård bevares med sine mange nuancer og variationer. I praksis vil det da også altid være muligt at respektere den gamle afgrænsning af kirkegården. Af hensyn til den fornødne forbindelse mellem den gamle og den nye kirkegård kan det blot blive påkrævet at foretage en mindre gennembrydning af mur eller dige, hvor der ikke i forvejen måtte være passage gennem en eksisterende portal eller låge. Herved sker der ingen ændring i anlæggets karakter.

Kirkegården et kulturhistorisk mindesmærke

*Af museumsinspektør,
cand. mag. Erik Skov.
Nationalmuseet, København.*

En kirkegårdsudvidelse bør normalt heller ikke medføre indgreb i kirkegårdens træbevoksning, der ofte på den smukkeste måde afrunder helheden kirke-kirkegård. Intet klæder landsbykirken som en krans af ærværdige træer, og at fælde dem i utide er simpelthen meningsløst. Træerne har gammel ret på kirkegården. Så langt tilbage som i 1500-årene lyder der en henstilling om at sørge for plantning af nyttige træer på kirkegårdene og gennem kirkeregnskaber fra de følgende århundreder høres jævnligt om vedligeholdelse af træbestanden. Nu er det åbenbart ikke alene af æstetiske hensyn, man har lagt så stor vægt på kirkegårdens bevoksning med træer som ask, lind og elm, og for nylig er der fremsat en teori om, at disse træers anvendelighed som føde for mennesker og dyr kunne være den egentlige baggrund. Andre forklaringer kan dog også tænkes. Således kunne man måske forestille sig, at i en tid, der ikke kendte til dræning, ville de store træer kunne have en vis gavnlig virkning på en vandlidende kirkegård, og hvad træsorterne angår, kan den omstændighed, at oldenbærende træer konsekvent undgås, eventuelt ses i sammenhæng med de ihærdige bestræbelser for at

Fig. 124
Kirkegårdsudvidelse i forstadsogn
(Hørning) ved Århus. Den gamle
kirkegårds dige og træer er respekteret.
Forfatteren foto.

holde de løsgående svin ude fra kirkegården, et problem som jævnligt berøres i gammel tid.

Træerne er ikke de eneste vækster af kulturhistorisk interesse på kirkegården. Professor Johan Lange har påvist, at der langs med kirkegårdsdigerne ofte træffes karakteristiske levninger af fortidens flora, navnlig lægeplanter, som i middelalderen har været dyrket i kirkens nærhed, men som ellers er uddøde på stedet. At disse reliktpanter endnu er i behold skyldes, at de her langs kirkegårdsmuren har haft et fristed, forskånet for intensiv dyrkning og overdreven rengøring. Skal disse budbringere fra en fjern tid fremdeles bevare spireevnen, er det vigtigt, at der holdes lidt igen med soigneringsbestræbelserne langs med de gamle kirkegårdsmure. Behandles f. eks. et gammelt dige med moderne ukruttdræbende midler, er man ikke bare sikker på et kedsommeligt dige, men man opnår også at udrydde de middelalderlige reliktpanter.

Fig. 125
Sammesteds. På den nye del af kirkegården er opført en tidssvarende bygning indeholdende ligkapel, toiletter, redskabsrum og opboldsrum for kirkegårdspersonalet. Forfatteren foto.

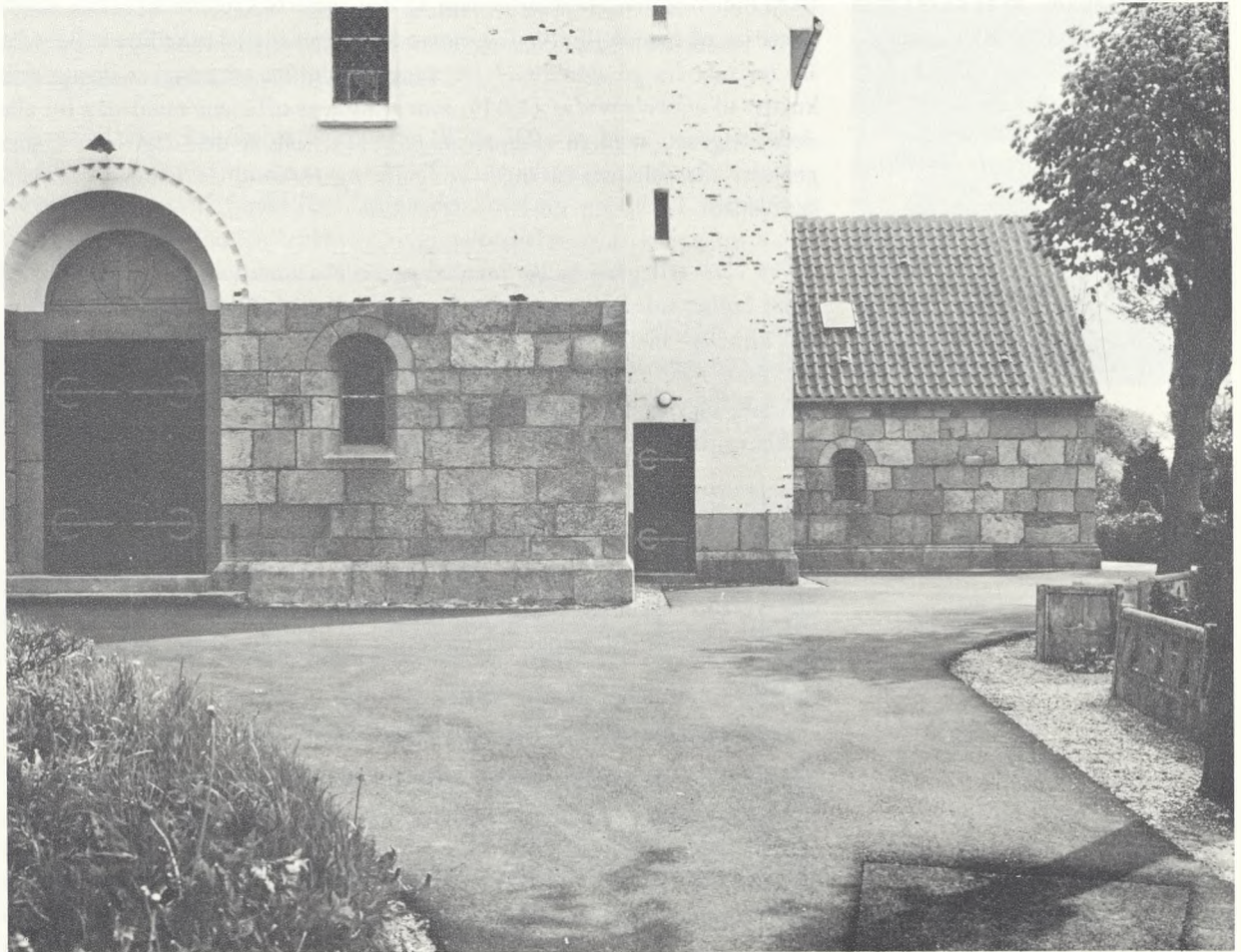

Kedsommeligheden synes desværre at skulle præge de danske kirkegårde i stedse stigende grad, efter at nogen har fundet ud af, at moderne mennesker nødvendigvis må begraves i snorlige rækker. Dette kan naturligvis være praktisk, når nyanlæg af kirkegårde skal foretages, men en rigoristisk regulering af en middelalderlig kirkegård er ikke gennemførlig, uden at store værdier går tabt. Netop i kirkegårdens inddeling og gravstedernes indbyrdes placering åbenbares der mange steder et lokalt særpræg, som det ikke synes nødvendigt at udslette totalt, selv om de ændrede samfundsforhold naturligvis må få en vis indflydelse på kirkegårdenes udformning. F. eks. vil familiegravsteder og gravsteder knyttet til bestemte gårde i sognet stort set forsvinde, og dette i forbindelse med tiltagende brug af urnebegravelser vil bevirke, at gravstederne hurtigere skifter ejer, og der vil i fremtiden være færre „gamle“ gravsteder. Endnu findes der overalt på de gamle kirkegårde indhegnede familiegravsteder, men deres dage vil snart være talte, og de pyntelige støbejernshegn, som forbinder kirkegårdens kulturhistorie med industriens, vil helt forsvinde, og med dem en meget karakteristisk detalje i billedet af en dansk kirkegård, om ikke der gøres en indsats for at redde de sidste rester. Vel kræver de en smule vedligeholdelse, men dog ikke af et omfang, der spiller nogen rolle i den normale drift af en kirkegård.

Med de gamle gravsteder står også mange interessante gamle gravmonumenter i fare for at gå tabt. Forstandige gravere har allerede på mange kirkegårde indrettet et „lapidarium“, en samling af udvalgte gravsten, samt hvad der iøvrigt måtte findes på kirkegården af gamle monumenter (smede- eller støbejernskors o. lign.), som ikke har kunnet forblive på de respektive gravsteder. Det er at håbe, at mange andre kirkegårdsledere vil følge eksemplet. En egnet plads vil på de fleste kirkegårde kunne findes uden større vanskelighed, hvorimod det måske kan volde visse problemer at udvælge de monumenter, som fortjener at bevares. Som en hovedregel kunne man vel med forsigtighed sige, at gravsten, som er mere end ca. 100 år gamle, normalt ikke bør kasseres, mens det for de yngre mindesmærkers vedkommende gælder om at udvælge karakteristiske eksempler på de enkelte typer. Der er således ingen mening i at opbevare ti ens stenhuggerprodukter fra 1920, men en enkelt god repræsentant for netop denne monumentform kan være af stor værdi.

Ligesom man, når det drejer sig om kirkegårdens beplantning, vel helst holder sig til vækster, der forekommer naturlige på stedet – alléer af japaniske kirsebær er og bliver et forunderligt syn på en jysk landsbykirkegård – så virker det også mest tiltalende, at gangene er belagt med et materiale, der ikke støder an imod den historiske kirkebygning og stedets hele karakter. Efterhånden som bilkørsel på kirkegården bliver almindelig – selv på landsbykirkegårde skal bilerne ind, om det så skal koste en middelalderlig portal, der var lidt for snæver – kræves der en fast bund, og snart et, snart et andet sted falder man for fristelsen til at asfaltere gangene. Om dette er kun at sige, at asfalt absolut intet har at gøre på en gammel kirkegård. Det er hæsligt at se en middelalderlig landsbykirke kvalt i asfalt, som aldrig bør misbruges på denne måde.

Et andet, nok så væsentligt problem er også forårsaget af bilerne, som kræver parkeringsplads. Det første indtryk af en kirke får man i dag fra parkeringspladsen, og det er derfor ikke ganske ligegyldigt, hvorledes dette nye islæt harmonerer med den gamle helhed. Om vore gamle kirkers smukke

landskabelige placering er der sagt mange rosende ord. Det er ikke utænkeligt, at man i fremtiden af og til må lægge en dæmper på ordene, for ikke så helt sjældent har en uskønsomt anlagt parkeringsplads slået et alvorligt skår i idyllen. For en del år siden blev der på et i og for sig prisværdigt privat initiativ gennemført en fredning af mange kirkers nærmeste omgivelser. Det har nu vist sig, at disse fredninger er af begrænset værdi, for så vidt som de i mangfoldige tilfælde ikke har formået at hindre åbenbar vandalisme umiddelbart foran kirkegårdens hovedindgang. Lykkeligvis findes der rundt omkring i landet talrige smukke parkeringspladser, hvor der er taget skyldigt hensyn til naboskabet med kirken, men så meget mere ærgerligt er det at se de mange forspildte muligheder eller små nemme løsninger som den desværre ikke helt sjældne, der består i, at man beder den kommunale vejmand trække landevejens asfalttæppe ind over kirkepladsen. Når asfalten først har nået kirkegårdsmuren, er det slut både med middelalderlige lægeurter og landskabelig skønhed.

De ovenfor berørte problemer er kun nogle få blandt de mange, som har noget at betyde for bevaringen af den kirkegårdskultur, som endnu kan findes, hvor hårdt trængt den end må siges at være. Foreningen for Kirkegårdskultur har gennem de forløbne halvtreds år ydet en værdifuld indsats til gavn for vore kirkegårde. Det bedste, man ved jubilæet kan ønske for foreningen, er, at den med fornyede kræfter må fortsætte sin gode og nyttige virksomhed. Der er behov for den.

Fig. 126

Et godt eksempel på asfaltering af kirkegården. Her går det ikke alene ud over kirken, men også over en statelig oldtidsbøj, hvis fod ses til venstre i billedet. Forfatteren foto.

Nogle nutidige gravsmykningsskikke

Af stud. mag. Karsten Biering,
Dansk Folkemindesamling.

Både indenfor den græsk-ortodokse og den romersk-katolske kirke har slægtninge og pårørende til afdøde gennem århundreder til forskellige lejligheder sat levende lys på gravene. I sit romersk-katolske udspring er denne skik knyttet til *allehelgensdag* (1/11), som er kirkens officielle mindedag for alle døde helgener, samt til *allesjælesdag* (2/11), som er den dag, hvor kirken gennem allesjælesmessen søger at lindre og forkorte de afdødes ophold i skærsilden.

Fra 1200-tallet har begge mindedage været i funktion i Skandinavien, og skønt Luther sidenhen også søgte at udrense disse katolske levn, fortsatte her den kirkelige markering af allehelgensdag, men med en drejning af indholdet. Først med Struensens forordning af 26/10 1770 afskaffedes helligdagen officielt, og dagens tekster, samt bønner for reformationen skulle læses og forklares på den første søndag i november.

I den folkelige bevidsthed har de to helligdage næppe været adskilt, men udgjort en helhed. Denne opfattelse er blevet styrket gennem det ritualskema, som med variationer er blevet anvendt af den romersk-katolske kirke: vesper den 31/10 – messe den 1/11 – vesper samme aften – messe den 2/11, alle med bønner for de afdøde og processioner på kirkegården med præsten i spidsen.

Med 1. verdenskrigs meget store antal døde ligesom reaktiveres tanken om en fælles mindedag, som i Tyskland manifesterer sig i *Volkstrauertag* den anden søndag i fasten. Samtidig vækkes den tanke i Sverige, at *Mikkelsdag* den 29/9 skulle anvendes som fælles gravsmykningssdag, men både dette og andre forslag har i praksis i Sverige ændret sig til allehelgens- og allesjælesdag og til jul.

I Storkøbenhavn indførtes i 1918 på initiativ af biskop Ostenfeldt, provst Ussing og pastor Fibiger allehelgensandagter i kirkegårdenes *kapeller*. Tanken bag dette var, at man ønskede at skabe en anledning for storbybefolkningen til at komme på kirkegården for i et fællesskab at mindes de afdøde. Disse andagter, som ikke må forveksles med de ordinære gudstjenester i kirkerne, finder sted den første søndag i november, og må ses i sammenhæng med Struensens forordning. Siden har disse i princippet frit udformede andagter spredt sig til de større danske provinsbyer, som har centralkirkegårde, og hvor kirken altså ikke er placeret i umiddelbar tilknytning til kirkegården.

Den svenske folkelivsforsker *Mats Rehnberg* udgav i 1965 sin store undersøgelse: *Ljusen på gravarna och andre ljusseder*. I løbet af 1950'erne indsamlede han et meget stort materiale, deriblandt også en del oplysninger om gravlysskikkens udbredelse i Danmark. I sit svenske materiale angiver han gravlysenes første protestantiske forekomst til 1820 på øen Värmdö i den stockholmske skærgård og viser, at skikken i sit udspring dér har været en familietradition. Før 1920 har skikken kun været praktiseret få steder i Sverige, men derefter holdt den sit indtog i de større svenske byer og fortrinsvis indført af de højere sociale lag. I løbet af de følgende årtier skete der en hurtig og omfattende spredning over hele landet.

I 1967 foretog *Dansk Folkemindesamling* i samarbejde med *Institut for Folkemindvidenskab ved Københavns Universitet* en landsomfattende indsamling til belysning af bl. a. gravlysskikkens aktuelle forekomst og dens

forudsætninger i Danmark, også set i relation til andre former for gravsmykning og mindehøjtideligheder. De foreløbige undersøgelsesresultater vil i oversigtsform snarest blive offentliggjort.

Gennem Mats Rehnbergs rundspørge til ca. 500 danske præster og kirkegårdsledere i 1959 viste det sig, at 14 % af de adspurgte kirkegårde kunne bekræfte, at der til forskellige lejligheder forekom gravlys. I forhold til Sverige havde skikken en temmelig ringe udbredelse og frekvens, og Rehnberg mente, at den på daværende tidspunkt var i tilbagegang.

Skønt Rehnbergs og vor undersøgelsesmetode ikke umiddelbart er sammenlignelige, viste det sig i 1967, at der dog på 13,5 % af de godt 600 kirkegårde, som vi modtog oplysninger fra, forekom gravlys. Udbredelsen synes temmelig konstant og kan næppe vurderes som en tilbagegang siden 1959.

I modsætning til Sverige forekommer skikken i Danmark hovedsagelig først efter 2. verdenskrig, og den største udbredelse finder sted i perioderne 1945–49 og 1960–64. Det må pointeres, at det fortrinsvis er på de større bykirkegårde, skikken praktiseres. En særstilling indtager *Mindelunden* i København. Her har der siden 1946 fundet mindehøjtideligheder sted for frihedskampens faldne, og på gravene og ved mindepladerne tændes der juleaftensdag blus som et led i den efterhånden traditionelle højtidelighed. Mindelunden har med sikkerhed den højeste blusfrekvens i Danmark.

Ud over de spredte og meget fåtallige gravlysforekomster på katolske grave til allehelgen og til allesjæle, er der kun ganske enkeltstående tilfælde, hvor skikkens indførelse kan dateres til før 1945. Det er ikke nogen urimelig formodning, at danskere, der under krigen af forskellige årsager opholdt sig i Sverige, kan have fået et førstehåndskendskab til den i dette tidsrum meget udbredte skik og derpå bragt den med sig hjem. Mats Rehnberg mener, at gravlysene i Mindelunden som den første større forekomst måske har hindret eller dog vanskeliggjort og forsinket en bred folkelig accept og praktisering, idet Mindelundens særlige forudsætninger og hele karakter er så anderledes end andre kirkegårdes, at en umiddelbar inspiration eller afsmitning til „almindelige“ grave er blevet vanskeliggjort.

På de almindelige kirkegårde er juleaftensdag også den vigtigste gravlys-dag og gravsmykningdag i det hele taget. Dette forhold er interessant, idet mange præster som nævnt allerede fra 1918 gennem andagter i kirkegårdenes kapeller har forsøgt at gøre *allehelgenssøndag* til fælles mindedag for de afdøde. Her skimtes et skel mellem folkelig tradition på den ene side og officielt styringsforsøg på den anden side. Man skal næppe ulejlig sig med at undersøge, hvorvidt Jesu fødsel kan have meningsfuld forbindelse med gravsteders røgt og pleje, men snarere holde sig den kendsgerning for øje, at juleaftensgudstjenesten som den vel nok eneste formår at fylde landets kirker. Når kirken – som i landsbyer og mindre byer – ligger i umiddelbar tilknytning til kirkegården, er det således naturligt at benytte juleaftensdag til også at aflægge familiegravstedet et besøg. Denne beliggenhedsmæssigt betingede skik forekommer at være overført til nutidens centralkirkegårde, således at juleaftensdag og til en vis grad også de øvrige juledage er den mest fremtrædende gravsmykningstid.

Gravsmykning kan manifestere sig på mange måder. Helt almindelige er blomster, kranse og dekorationer i forskellige former og farver – langt

Fig. 127
Mindelunden i Ryvangen 1946.
Gravene er smykket med kors og gran og med fakler.

sjældnere er gravlys og kun ganske sporadisk optræder juletræer, dog uden pynt. De enkelte højtider og helligdage har på kirkegårdene ofte deres egen farve: hvidt er fremherskende til allehelgen, rødt til jul og gult til påske. I vinterperioden dækkes desuden mange grave med grangrene.

Blomsternes farve hænger muligvis også sammen med årstidens udbud i øvrigt; imidlertid er blomsterfarver og enkelte blomsterarter så fremherskende, at der må indgå traditionelle elementer.

Til allehelgensdagterne er kirkegårdenes kapeller som regel smykkede med hvide lys, hvide blomster, og „Den store hvide flok“ er et gennemgående led i salmepertoiret. Om denne iscenesættelse udtalte en storkøbenhavnsk præst, at den mest af alt lignede en begravelse – kun kisten manglede. I landsognene er det i øvrigt almindeligt, at præsten under den ordinære allehelgensgudstjeneste læser navnene op på sognets afdøde i det forløbne år. – Det hvide element i gravsmykningen er af yngre dato og hænger tidsmæssigt sammen med allehelgensdagens indførelse i kirkegårdenes kapeller. Denne skik er dog ikke helt så udpræget som de røde farver til jul og de gule til påske, hvilke efter alt at dømme også er væsentlig ældre.

Skønt en selvfølge, bør det dog bemærkes, at praktisering af gravsmyknings-skikke forudsætter adgang til et gravsted. Desuden må de pårørende både være motiverede for, have kendskab til og acceptere dele af kirkegårdens skik og brug, før der kan blive tale om selv at medvirke i de traditionelle mønstre.

Hvad angår gravlysene, er det nogle få steder en *udbredt* tradition *også* at smykke gravene på denne måde til bestemte af årets, mere sjældent livets, højtider. Ud over Mindelunde i København er eller rettere var *Århus Vestre Kirkegård* nok det mest markante eksempel, hvilket i høj grad også må tilskrives kirkegårdsforvaltningens praksis. Fra 1953 modtog forvaltningen bestillinger på opsætning og tænding af gravlys til allehelgen og til jul. I 1955 blev der bestilt ca. 360 lys og til jul i 1966 1.200. Af arbejdsmæssige årsager ophørte ordningen samme år, og det vil blive interessant at følge, hvilke konsekvenser dette bortfald i service vil få på længere sigt.

Yngre kirkegårde med korte frednings- og omløbsperioder og store besøgstal må efter min mening efter deres struktur i særlig grad være egnede til at indføre og hurtigt at sprede nye gravsmyknings-skikke. Disse forhold kan måske til en vis grad medvirke til at forklare, hvorfor f. eks. Århus Vestre Kirkegård i forhold til Århus Nordre kan fremvise ret store forskelligheder med hensyn til nye gravsmykningsfænomener.

Både på Århus Nordre og på Horsens Kirkegård er der for de katolske graves vedkommende det bemærkelsesværdige, at gravlysene tændes på den *protestantiske allehelgenssøndag* (1. søndag i november) og ikke på allehelgens- eller allesjælesdag, som jo er de katolske mindedage. Hvorvidt der ligefrem er sket en protestantisk afsmitning, er det umuligt på nuværende tidspunkt at udtale sig med sikkerhed om, men både dette og flere andre forhold burde undersøges særskilt.

Som en sjælden forekomst optræder juletræet som gravsmykning til jul. Dette fænomen er meget ungt og forekommer mig bekendt udelukkende

indenfor de sidste 10–15 år og fortrinsvis på bykirkegårde. Ifølge de eksisterende oplysninger anbringes juletræet kun på barnegrave – i et enkelt tilfælde var der endog hængt legetøj på træet.

Interessant i denne sammenhæng er det at følge juletræets overgang fra et borgerligt julefestelement fra midten af forrige århundrede til et også kirkeligt omkring århundredeskiftet – og fra kirken evt. til kirkegården fra midten af dette århundrede.

Juletræet, som oprindeligt intet har at gøre med den kirkelige jul, optages tilsyneladende uden større vanskelighed som et festelement i kirken – i provinsbyerne i perioden 1890–1920, i mange vestjyske indremissionsprægede sogne dog først i perioden 1920–40.

Der er i øvrigt en udpræget tendens til at praktisere mere specielle eller i hvert fald nyere former for gravsmykning, når det drejer sig om særligt sørgelige eller pludselige dødsfald; dette gælder således frihedskampens faldne, i tjenesten dræbte politifolk, færdselsofre, barnedødsfald m. v., hvis pårørende i særlig høj grad f. eks. anvender gravlys.

Mange af de præster, der landet over har medvirket til at give os oplysninger om gravlysene, opfatter gennemgående den lokale praksis som arg papisme eller utilbørlig dødekult, hvilket også gælder mange præster, der kun har hørt om skikken. Den første antagelse, at skikken skulle være et katolsk levn eller en afsmitning fra katolske grave, er der i vort materiale intet som helst, der tyder på. Vurderingen i retning af dødekult lader sig naturligvis ikke afvise, men det forekommer urimeligt isoleret fra andre i princippet tilsvarende foreteelser at anse gravlysene for at være et specielt dødekult-symptom. Kun kan man hævde, at gravlysene af natur påkalder mere opmærksomhed end andre dekorationer.

I modsætning til mange svenske præster, er der vist ingen danske, der aktivt har medvirket til at udbrede gravlysene. Endvidere har der i Sverige ofte været knyttet en social prestige til udbredelsen, hvilket på ingen måde kan siges at gælde de danske forhold, og endelig har svenskerne en betydelig gravlys- og gravlygteindustri, der er medvirkende til at styrke efterspørgslen – for blot at nævne nogle af forskellene. Når man endvidere tager i betragtning, at flere af de danske kirkegårdsforvaltninger, der har administreret en gravlysservice, ikke længere kan fortsætte denne virksomhed af praktiske grunde, kunne disse forhold tale for, at gravlysene sandsynligvis næppe vil vinde større udbredelse i Danmark, end de har på nuværende tidspunkt. Men der kan naturligvis tænkes at opstå situationer, hvor en sådan skik ville kunne reaktiveres.

Som et lille kuriosum kan det nævnes, at stort set de samme lystyper produceres og anvendes som haveblus til festlige lejligheder.

Til slut er det mig magtpåliggende her at rette en varm tak til alle de mange kirkegårdsledere, gravere og præster, der landet over med interesse har bidraget med oplysninger om nutidige skikke og forhold på vore kirkegårde. Dette temmelig store materiale indeholder ud over de her kort nævnte fænomener en lang række yderst værdifulde iagttagelser og kommentarer, som i andre sammenhænge også vil kunne bidrage til forståelsen af helt andre lokale traditionsmæssige, sociale og religiøse forhold.

Kirkegård og kapel i Esbjerg

Nr. 49, mrk. 697071 - indkøb

Claus Eskildsen, landskabsarkitekt.
Steen Folmer Jensen, arkitekt.
Kirsten Klein, fotograf.
Jørgen Krøgh Carlsen, forbundter.
Pia Eskildsen, sekretær.
Jacob, memneske.
Orla Møller, præst MF.
Torkild Balslev, vor mand i luften.

Artiklen er med tilladelse gengivet efter tidsskriftet „Landskap, Nordisk Tidsskrift for Have og Landskap“ nr. 8, 1969.

Til projektet hørte 15 tavler, hvoraf tavle nr. 5, 6 og 9 af pladsmæssige hensyn har måttet udgå. Red.

tavle nr. 1 og 2

for tiden bygges der herhjemme

vejen er liniær skærende sig gennem alt

uden hensynet til rytmen menneskelig rytme

teknik og politik har overvundet hindringer

med den nye teknik er årtusinders tradition og det intime samspil mellem natur og menneske menneskagt natur brudt

man mangler et sted til hvile og vederkvæelse før rejsen går videre

utopiserede tågeslør dækker vor nøgenhed

og vi tror tror fordi troen har ældgammel hævd i landskabet

ud af tågen dukker der en dag en lyst til at gå gennem lys og skygge med duft af sur pileurt

vejen er så enkel klar som et net af lyse striber i landskabet

slægt efter slægt har betrådt den skabt historie som vor dagligdag hvor tusinder af detaljer skaber klarheden

klarhed er overskuelighed

æstetisk hensyn er ærlighed

og

der er noget der støder noget uægte og sagen er jo at ved en begravelse er hykleri en umulighed eller rettere døden virker så afslørende

Program

1

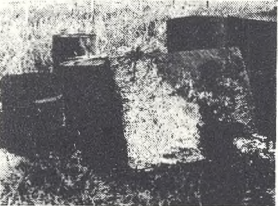
5

9

13

14

Tavle 1

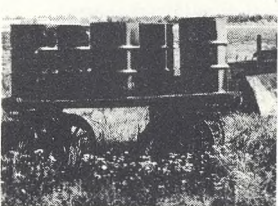
2

6

10

14

Tavle 2

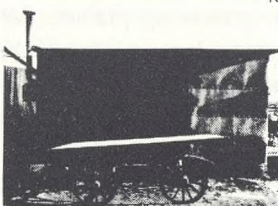
3

7

11

15

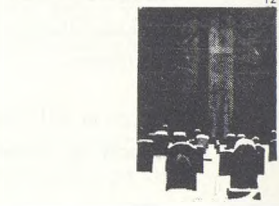
Tavle 2

4

8

12

16

at
alle uægte følelser
træder mere grufuldt frem

så
spil ikke på romantik

blomster og lys
kan gå

fordi
det må fastholdes
at døden
viser
den
menneskelige nøgenhed

blomster og lys

ellers

bliver rummet
for nøgent
ikke brutalt
ikke barskt
kan let udarte til vold
over for de efterladte

Proces

de er ikke forberedte
på
sandheden om sig selv
vi hykler jo
alle
mere eller mindre
i vort livsmønster

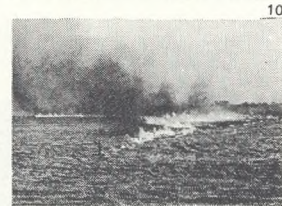
tavle nr. 3 og 4

derfor

er billedet
noget jævnt
noget stilfærdigt
noget enkelt
der tager hensyn
til sandheden
rytmen
som ikke blot
i dette tilfælde
er menneskets nøgenhed
men også
sorgen
og savnet
som oftest da

menneskeligt set

Tavle 3

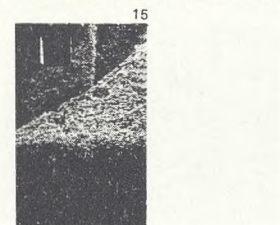
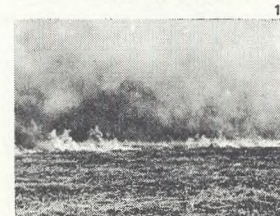

et kapel

skal ikke prædike
skal ikke tvinge
sørgendes tanker
i bestemte baner

skal lade dem i fred
men ikke på en uærlig måde
ikke som
en stiv
massiv klump
der ved sit bare udseende
knuger en til jorden
depressivt allerede
ved sit ydre
kan ikke være rigtigt
overfor mennesker
der i forvejen
er tyngede

døden er for de fleste
livets afslutning
uigenkaldeligt
dette er jo ikke hele sandheden
om den sag

uanset
næsten
hvilken religion man tilhører
er døden
en milepæl
på en lang vej
hvis
begyndelse og ende
ingen kender

og
den ældste tradition
her i landet

og
den kristne tro
en anden udformning
af denne
sjælsindstilling

et kapel må
udfra sådanne overvejelser
ikke være noget
der sætter punktum
heller ikke
være noget
der bærer præg
af en konkret
livsopfattelse

Tavle 4

dermed
er en kirke
principielt
forkert bygget
til at være begravelseslokale

karakteristisk
er det da også
at man i gammel tid
først gik til graven på
kirkegården

og derefter samledes
i
kirken

det er der mening i
det er der ikke i
at sætte kisten ind i kirken
og holde højtideligheden der

et kapel
skal på en måde
erstatte den mulighed
man tidligere havde
for i hjemmet
at tage afsked med
den hedengangne

tavle nr. 6

fra tomten af en sløjfet høj

for det praktiske livs mænd
er en oldtidsgravhøj
midt i en storby
en uønskværdig
og
skadelig ting

nærmest at ligne ved en kugle
i et menneskes krop

i heldige tilfælde kan fremmedlegemet
blive siddende i den levende organisme
uden at volde mén
men
som oftest må det fjernes
en operation må til
om liv og førlighed
skal reddes
man kan bevise
at højen kom før byen
og med loven i hånd
hævde dens ret til at være
der

men byens fortalere hæver deres røster

og
ofte går de sejrriige
ud af striden
for deres argumenter
er ikke uden vægt
der er jo også andet i verden
end gravhøje

men alligevel

da enkeltgravfolket for 4000 år siden
drog op gennem jylland
var et af de steder
hvor de satte sig kraftigst fast
egnen omkring esbjerg

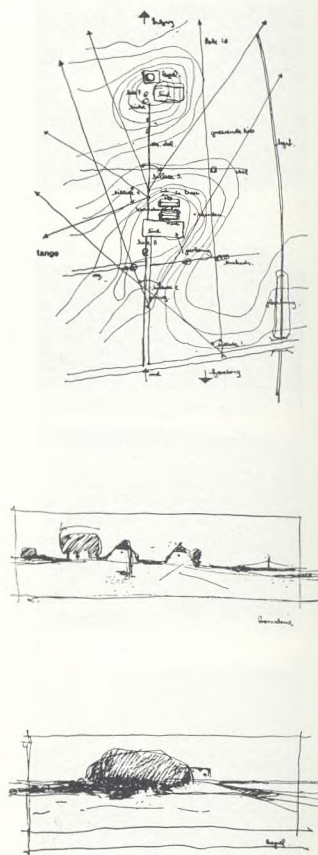
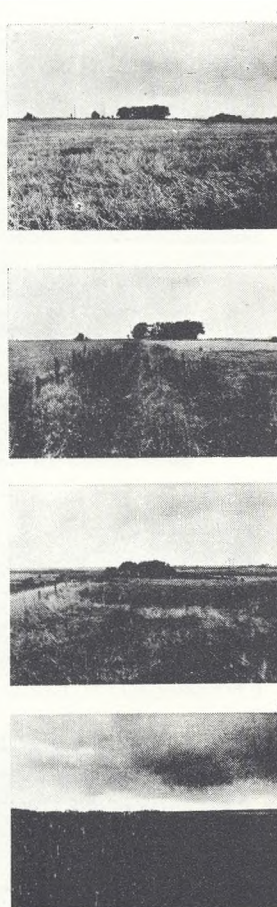
boligerne som disse folk rejste
er slettet af landskabet

men deres gravhøje
præger det
endnu
skønt esbjerg by
i slutningen af sidste århundrede
med eksplosionsagtig
tankeløs
fart skød frem
og stadig gør

Resultat

Tavle 7 Placering

Tavle 8

mange høje
blev uden videre
sløjfet
enkelte omklamret
efterladte i haver
mellem snævre mure

gravhøje er jo
som landsbykirker
sjældent skabt
på een gang
af een tids mennesker

tusinder af år
eller mere
kan adskille
ældste
og yngste
begravelse

sådan forholdt det sig
også med disse høje

river vi vore kirker ned

eller

hvornår starter vi

tavle nr. 7

vi er på en anden vej
en vej med karakter

som højene og kirkerne
der manifesterer viljen
i landskabet

som sindets
sejhed og tålmodighed
ved at tage ved lære

et møde
med det jævne

som hånd
og materiale

som jord
og
form

som by
og
land

som håbløshed
og
tro

som menneske
og
menneske

derfor tror vi ikke på
konkurrencens formål
med de
funktionelle hensyn
med en let
og klar orientering
med de vidtgående
æstetiske hensyn
med gravplads
og kapelkrematorie
som een ting
med de
planmæssige henseender

som død
og
fritid
og
idræt

på og ved
konkurrencearealet

det rekreative
og

det kreative
er samspil

samspil
mellem
tid
sted
og
menneske

du og jeg
er ærlighed
ærlighed
er
åbenhed

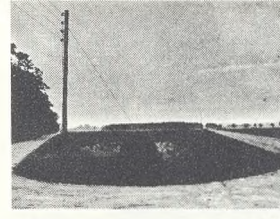
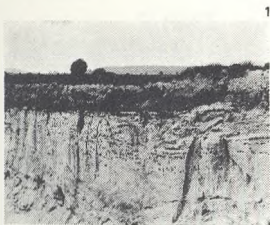
åbenhed
er
planlægning for de yngste
børnene
de bliver de stærkeste
gennem vor forståelse
af dagen
i dag
i morgen bliver det bedre

derfor tror vi på
en respekt og forståelse
af det sete

Motivering

Tavle 10

Tavle 11

som liv
og
død

som maskine
og
menneske

som linie
og
tvang

som identitet
og
sted

tavle nr. 8

tror på en placering
af kapel og krematorie
i et landskab
på et sted
med en styrke
som de bosiddende
som træer
forpint af vind
og salte tårer

som køer
med store øjne

Gravplads som landskab

som is
skruet af vandet

som en høj
med vildt græs

som fuglen
i luften

tror på gravpladsers identitet
skabt af stedet

steder som
her og
nu

som træer
og sten

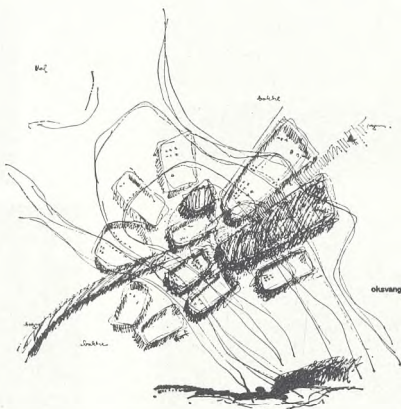
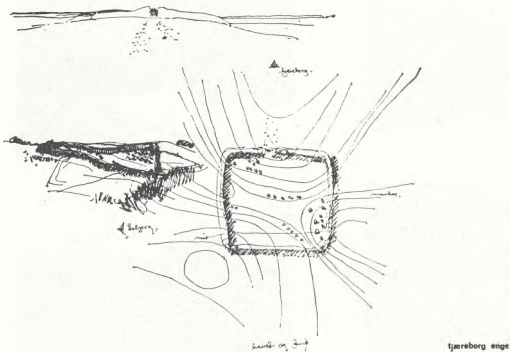
som linie
og form

som legeme
og rum

som lys
og mørke

som stilhed
og menneske

Tavle 12

tavle nr. 9

linie og legeme
legeme og farve

farve og materiale
materiale og sted

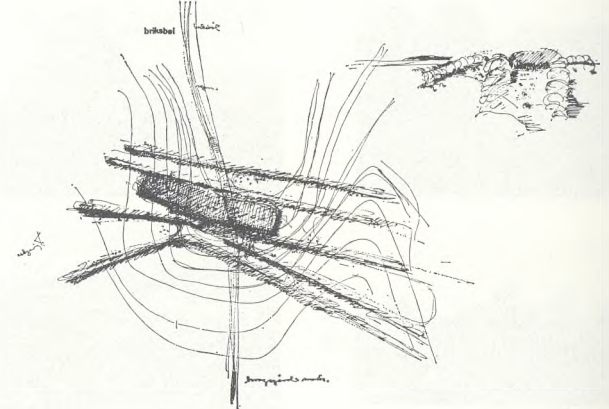
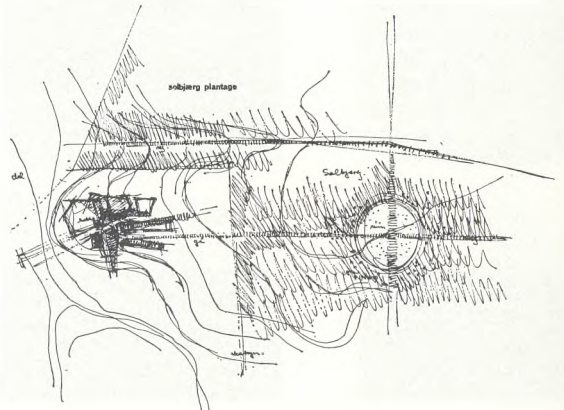
er helheden
med oplevelsen af en verden

som det at gå
som det at se
som det at føle
som det at være

en ramme for det skabende
præget af det skabte
uden magtens
af vanens skabte
støttestav
som holdepunkt

tavle nr. 10 og 11

er det rekreative landskabs
brugbarhed
med dets svaghed

overfor vor evne
til at lade ske

tager med den ene hånd
det irrationelle
uden andet at sætte
i stedet

det rekreative
er det vi havde
længere og længere
væk
er det

men når vi derud
er grusgrav
grusgrav
med glitren af fugle
med vand
som spejl
gengivende form i rummet

et spil i rytmen
menneske
form og flade
er grundlaget
for landskabsmobilen

vi går fra punkt
til punkt

Tavle 13

punktet vi kender bedst
 det gode
 er billede for tanken
 afstande er så lange
 den lige linies
 tyranni

det forstærkende er
 opdagelsen
 af rummet
 mellem rummet
 her bor mennesker
 ramt
 af det funderende
 bærende
 og dækkende slør
 der skaber
 vore fysiske omgivelser

derfor må de små ting
 der giver os næring
 have mulighed for
 at gennemsvive
 dagen

hindre byens massive
 udflyden
 gennem forstærkning
 af mellemrummene

Detaljer

skabe for den enkeltes
 tabte identitet
 skabe i tiden

tavle nr. 12 og 13
 skabe af stedet
 sætte mål i landskabet
 fortælle om
 fladen
 bevægelsen
 rummet
 og
 formen

dermed det skabte
 som
 graven ved havet
 med muren
 følgende formen
 dannende rummet
 med vind

rummets styrke
 er dets placering
 i det
 aktive
 skiftende landskab

som
 graven på ådalens
 højdepunkt
 knyttende sig
 på tværgående linier
 som legemer
 af grønt

det rekreative
 er stedernes mellemrum
 forbundet visuelt
 af stedets
 ydre udtryk
 markerende den
 skrånende flade

som graven i
 skovens cirkulære rum
 et eller flere
 er umiddelbart tilgængelige
 rum af det skabte

rydninger
 kunne være
 åbne lukkede rum
 med tætte vægge
 af mørk massiv
 granskov

eller
 lette
 høje lystræer
 som tag i rummet

som
 skovbrynet
 med dets mangfoldighed
 i den skarpe linie
 mod en blød form
 givende muligheden
 for menneskelig frihed
 og liv
 i det kaotiske

som
 graven på toppen
 hvor linier
 tegner formen
 skaber rum
 med egen identitet
 som billedet af
 trapper stigende
 mod lyset

tavle 14 og 15

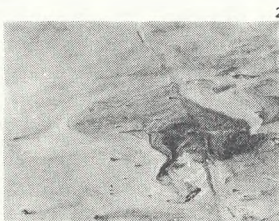
en fortælling
 om de små ting

Tavle 14

Tavle 15

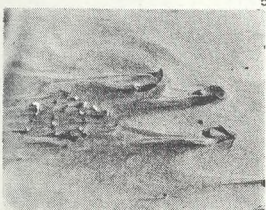
1

2

3

5

6

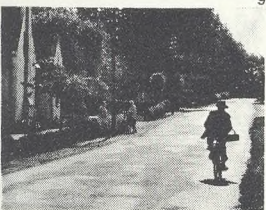
7

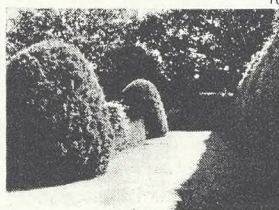
4

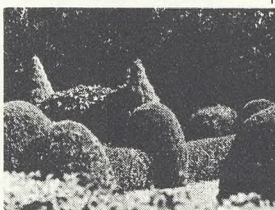
8

9

10

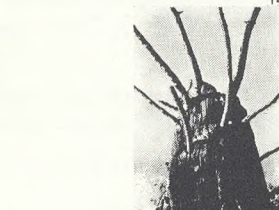
11

12

13

14

15

16

Kirkegårdskultur

*Af stenbuggermester
Kaj W. Nielsen, Viborg.*

Vore kirkegårde er almindeligvis smukke og vedholdte, ja, købstad-kirkegårdene endog med så smukke og parklignende anlæg, at man er lige ved at spørge: „Hvor ligger pavillonen?“. Så fuldstændig har man formået at skjule gravkarakteren for de besøgende; dette er havekunst af høj karat, men det er en misforståelse og dermed ikke kirkegårdskultur. En kirkegård skal ligne det, den er, en begravelsesplads, hvor de levende hæger om de dodes minde og søger trøst i ensomheden, og derfor bør graven, så vidt muligt, være markeret, således at man kan se de dodes sidste hvilested, en vis ensartethed i gravstykernes form og størrelse vil være nødvendig, uden at det individuelle præg forsvinder. Kirkegården skal kalde på alvor for de besøgende, minde om livets forkrænkelighed, og som jeg så på en gammel gravliggesten, hvor der stod: „Stands, vandringsmand, thi som du er, har jeg været, og som jeg er, skal du blive“.

De gamle landsbykirker har min særlige interesse, og jeg tager mig altid tid til at studere de gamle mindsten, og i et kort nu passerer en lang række skæbner mit sind, alvorligt og på gammelt landsbysprog fortæller de gamle gravsten om livets mangfoldighed, om tidlig afbrudt lykke, om ægtefæller, der fulgtes ad et langt liv, børn og unge, og her en stor og anset mand, et nu er hele kirkegården levende for mig, hele sognet har i ærbødighed og sorg fulgt dem til graven, den lille kirkeklokke har kaldt dem sammen, og i den lille landsbykirke har de frembåret deres lykke og sorg – fundet trøst og styrke under Guds evige nåde, thi en nation og et folk, der ikke bevarer og ærer sin fortid, har heller ingen fremtid – jeg drejer ud på den nye afdeling af kirkegården, et mærkeligt rodet indtryk er min første tanke, lange rækker af blanke, polerede skaller af marksten, der er anbragt halvt liggende og anbragt i et hjørne af gravstedet, en skæv gang af landevejens brosten går op til stenskallen, der bærer den afdødes navne i påsatte metalbogstaver, et billede på uro og rodløshed, er dette den nye kultur, ensformig og trist, navne og årstal, lad os dog være med til at mindske denne form for begravelsespladser. Det bør markeres, at her er en grav, et menneskes sidste hvilested, og de kristne symboler bør tages mere i brug, og ligeledes må gravstenen fortælle efterslægten noget om den, der hviler her. På vej ud kommer jeg til et hjørne, hvor man har anbragt de kasserede gravsten, nogle kan man endnu læse navnene på, en uværdig måde at blive mindet på, nogle navne kan endnu huskes i sognet – gamle folk har kendt dem – hele hjørnet skriger sit „Sic transit gloria mundi“ mod de besøgende, lad dette uværdige hjørne fjerne, lad ikke de gamle gravsten fortælle, at disse grave ikke er blevet passet, måske af nød og tvang for efterslægten, og lad glemselens barmhjertige slør trækkes hen over de grave, der ikke mere vedligeholdes, lad stenene totalt destrueres, så navnene ikke ses mere, og lad os alle, der arbejder med kirkegården og har et ansvar, sørge for, at ro og alvor bliver det indtryk, vore kirkegårde indgyder de besøgende, først da kan vi tale om dansk kirkegårdskultur.

PLANT POULSENS PLANTER

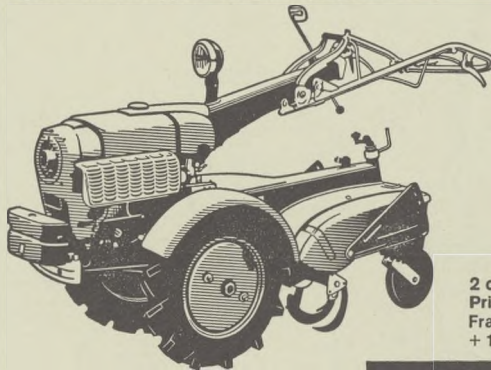
D. T. POULSENS PLANTESKOLE
Kelleris - Kvistgaard. Telf. (01) 23 33 66

Filial: Plantebutikken, Kregme, Hillerød.
Frederiksværkvejen . Telf. (03) 345 11 21

HONDA

4-6-8-10-14 hk. kan påmonteres:

Jordfræser - Vendeplov - Kultivator - Påhængsvogn - Fejemaskine -
Sneplov - Plæneklipper - Frugttræsprøjte o.m.a.

2 cyl. 4 takt - 10 hk.
Pris: 5.800.-
Fræser 1.050.-
+ 12½ % moms.

for GARTNERE **Model F 190**

G. B. M. BROENGE 29 · ISHØJ 2630 TÅSTRUP
Nærmeste forhandler anvises:

Tlf. (01) 99 19 11

blomsterfrø
plænegræs
blomsterløg og knolde
bekæmpelsesmidler

a/s L. DÆHNFELDT

ODENSE . Telefon (09) 13 06 06

BIRKHOLM PLANTE SKOLE

Prydbuske i alle sorter og størrelser. Store partier af de mest brugte. - Iøvrigt alle planter til kirkegårde.

Aflæg planteskolen
et besøg.

Vassingerød pr. Allerød . Telf. (03) *27 31 26

HØRSHOLM PLANTESKOLE

H. GLÆSEL • FOLEHAVEVEJ . HØRSHOLM

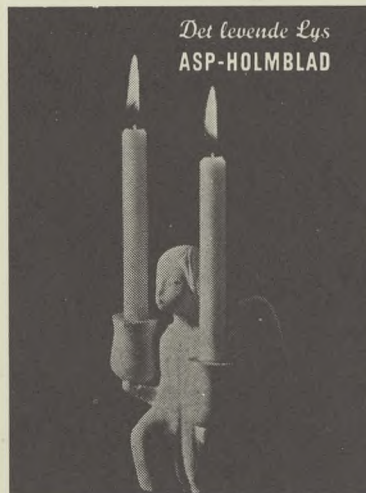
Til kirkegårde anbefales: stedsegrønne træer og buske, roser og stauder, prydtræer og prydbuske.

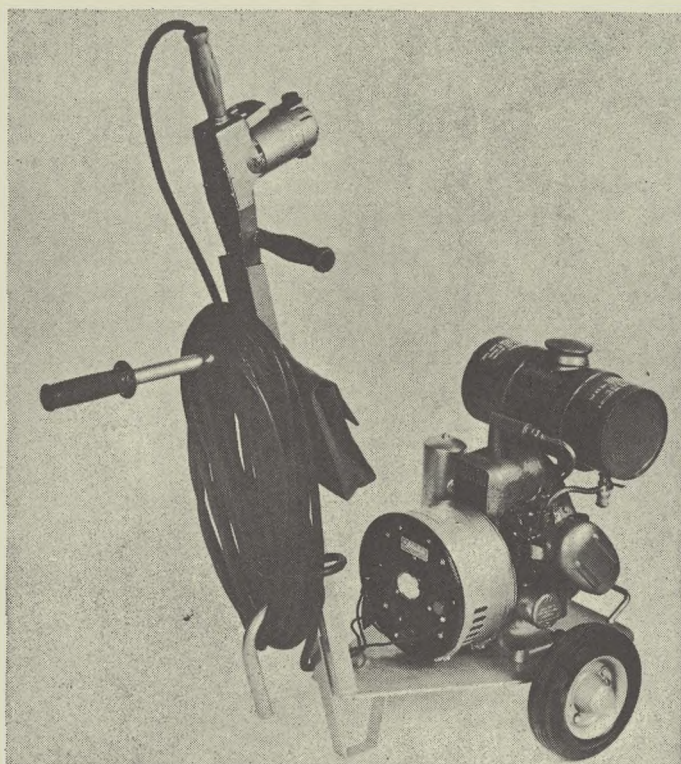
Forlang vort store illustrerede pris- og hovedkatalog tilsendt franco. - Besøg planteskolen.

Varerne bringes overalt i København og omegn.

TELEFON (01) *86 01 18

Det levende Lys
ASP-HOLMBLAD

A/S ELECTRIC

Vesterbrogade 181 . 1800 København V . (01) 31 08 00

ELECTRIC hæklipperaggregat 12 volt:
med benzinmotordrift eller med omformer for 12 volt.

LITTLE WONDER hæksakse:
med 12 volt el-motor eller med benzinmotor. Klingelængde: 400 eller 750 mm.

FLYMO motorplæneklippere:
model PRIVAT og PROFESSIONEL samt de 2 NYE modeller CONTRACTOR 19" og 21" - for de krævende opgaver.

TAS hjælpegrej:
jordboremaskine for gravning af urnegrave og huller for hegnspæle etc., hæksaks, kædesav, pumpe m. m. med benzinmotor.

BOIL selvkørende vandingsanlæg.

WEBB cylinderplæneklippere:
batteridrevne modeller med støjsvag drift samt selvkørende motorplæneklippere.
1970 leveringsprogrammet omfatter også el-drevne mejselhamre for gravning og nedbrydning, 23" selvkørende rotorklipper, kantklipper m/ skaft, grensave, el-drevne beskærersave etc.

Salg • Reparation • Service

HONDA

4-6-8-10-14 hk. kan påmonteres:

Jordfræser - Vendeplov - Kultivator -
Påhængsvogn - Fejemaskine - Sneplov -
Plæneklipper - Frugttræsprøjte o.m.a.

4 takt 6 hk.
Pris: 3.300,-
+ moms.

Model FS 50

G. B. M. BROENGE 29 · ISHØJ 2630 TÅSTRUP
Nærmeste forhandler anvises:

Tlf. (01) 99 19 11

Foreningen for Kirkegårdskultur

Kontor: Vintappergården, Lyngbyvejen 485, 2820 Gentofte. - Postkonto: 11 915.

Formand: Sognepræst Povl Götke-Hansen, 5450 Otterup.

Næstformand: Folketingsm. Ove Hansen, 2750 Ballerup.

Sekretær: Kirkegårdsinspektør M. Falmer-Nielsen, Vintappergården, 2820 Gentofte.

Kasserer: Kirkegårdsinspektør Poul W. Olsen, Pileallé 2, 2000 København F.

Fra ovennævnte kontor forhandles:

Kirkegårdsprotokoller, dagspris.

Samme med legatgravstedsregister, dagspris.

Grevstedsbreve, dagspris.

Vedtægt for kirkegårde, pr. stk. kr. 3,00.

Småskrift nr. 10: Den kgl. anordning om kirkegårde, kr. 1,00.

Tidsskriftet Vore Kirkegårde: 1928/29 kr. 10,00, 1929/30 kr. 10,00, 1930/31 kr. 10,00, 1931/32 kr. 10,00, 1932/33 kr. 10,00, 1933/34 kr. 10,00, 1936/38 kr. 10,00, 1947/50 kr. 10,00, 1950/53 kr. 10,00, 1953/56 kr. 15,00, 1956/59 kr. 20,00, 1959/62 kr. 20,00, 1962/65 kr. 20,00.

Enkelte hefter af løbende årgang pr. stk. kr. 8,00.

Register til Vore Kirkegårde bind I-XVI kr. 2,00.

Ved indmeldelse i Foreningen for Kirkegårdskultur modtager medlemmerne tidsskriftet gratis.